

Osvrti, prikazi, recenzije

Osvrt

UDK 949.71 »1945...«

Dušan Bilandžić:

Historija SFRJ

Školska knjiga, Zagreb 1985.

Bilandžićeva *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* predstavlja jedan od rijetkih pokušaja da se u cjelini obradi poslijeratna jugoslovenska istorija, sa svim važnijim procesima koji su se u tom četrdesetogodišnjem razvoju zbivali. Međutim, nije lako odrediti pravi profil ove knjige. Iako je ona i dokument o četrdesetogodišnjem razvoju SFRJ (1945—1985) u miru i izgradnji socijalističkog samoupravnog društva, ipak je to prvenstveno istorija razvoja političkog i društvenog sistema Jugoslavije, pri čemu je naglasak na djelatnosti Komunističke partije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije kao glavnog aktera na istorijskim međašima našeg poslijeratnog razvoja (obračun sa staljinizmom 1948. godine, kolektivizacija 1952/3, privredna i društvena reforma 1956—1968. godine, borba sa nacionalizmom i politička kriza 1971/2, program ekonomske stabilizacije u osamdesetim godinama i drugo).

Srž knjige je u velikoj dilemi jugoslovenske revolucije, kojoj se, odmah nakon završetka oružane borbe, nametnula alternativa: da li pokleknuti pred dogmatskim pritiskom »jedinog ispravnog modela socijalizma« ili nastaviti samostalnim putem revolucionarne autentičnosti? Bilandžić zastupa tezu da se pri svojim akcijama rukovodstvo naslanjalo na teorijske i empirijske spoznaje o mogućnostima, koje se otvaraju pred socijalizmom »sa ljudskim licem« i da je samo zahvaljujući tim teorijskim spoznajama bilo moguće razviti zbiljsku ontologiju revolucije. Taj je cilj slijedila od početka i jedna od teorijski i praktički najznačajnijih obrada tog pitanja, koju je naš komunistički pokret obuhvatio konceptom narodnooslobodilačkog fronta, putem koga se, u jugoslovenskim dimenzijama, revolucija teorijski i prak-

tično sukobila s »građanskim otporom«, njegovom isključivošću prema drugim nacijama i podređivanjem stranom kapitalu i dominaciji. Takav pristup revoluciji i radničkom pokretu je donio pobjedu, ali i neizbježan konflikt sa hegemonističkim tendencijama i dogmatizmom u međunarodnom radničkom pokretu.

Jugoslovenski revolucionarni pokret je odbacio dogmatsku strategiju »širenja socijalizma« kao instrumenta blokovske politike, a pritom, kao jugoslovensku demokratsku alternativu blokovima, istakao politiku nesvrstanosti, te nasuprot partijskom monopolu i vladanju u ime radničke klase razvio sistem socijalističkog samoupravljanja. Kratko rečeno: ne bi ni bilo narodnooslobodilačke borbe, kao što ne bi bilo ni socijalističke revolucije, bez teorijskog i praktično-političkog priznavanja osobenosti svim revolucionarnim društveno-klasnim subjektima i njihovoj stvaralačkoj energiji.

Time je naša autohtona socijalistička revolucija svjesno odstupala od utvrđenih dogmatskih shema i šablona etastičko-birokratskog nivelisanja, koje nije priznavalo nacionalne i druge osobenosti, i ustala protiv ideoloških glorifikacija i kanonizacije »viših« apstraktnih interesa, kao da uopšte mogu postojati interesi bez konkretnih i specifičnih sadržaja i nacionalnih oznaka.

Razvrtak i protivvrječnosti te ontologije čine pravi sadržaj Bilandžićeve *Historije*... On ih uglavnom hronološki interpretira (rekoh »uglavnom«, jer se za prikaz razvoja koriste ne samo istoriografske, već i metode politološke, sociološke i ekonomske analize), ali ne na osnovu pukih činjenica, već s namjerom da ih teorijski sagleda i osmisli u svjetlu istoriji imanentnih zakonitosti kretanja. Na osnovu pažljive interpretacije činjenica pokazuje se u Bilandžićevoj *Historiji*... da naš razvoj u socijalističkoj izgradnji nije bio ni »pravolinijski« niti »monoditan«. To je bila uporna dugotrajna borba, na putu koji je, krećući se ka zvijezdama humanistički definisanog socijalizma privredno nerazvijenog društva, bio posut trnjem i neprilikama, koje su dugo fermentirale u nekim sredinama i pojedincima, da bi u izvjesnim trenucima poprile i eruptivne forme ozbiljnih zastranjivanja. To se jednako odnosi

na pokušaje malograđansko-liberalističke restauracije 1952/53, dogmatske »platforme« iz 1965/6, nacionalističkih »preporoda«, kao i manifestacija »desnice« i »nove ljevice« i drugih orijentacija, koje su u pojedinim fazama dobivale krizni karakter.

Prije same ocjene *Historije... neophodno je ukazati na činjenicu da su mnogi važni izvori za poznavanje i ocjenu poslijeratnog razvitka Jugoslavije još uvijek nedostupni javnosti i istraživačima, što znatno ograničava čisto istoriografski pristup i metod rada. Pored toga, aktivna je generacija koja je stvarala tu istoriju, što ne može biti bez uticaja na ocjenu i sudove o minulim događajima, ukoliko ti sudovi predstavljaju i istoriografski izvor, ali i izvjesnu granicu mišljenja o toj istoriji. U svim sredinama postoji velika »osjetljivost« već i na iznošenje događaja koji govore o toj sredini, a da se i ne govori o tome kakva su sve reakcije i preosjetljivosti javljaju na ocjene pređenog puta (indikativna je u tom kontekstu činjenica da je samo CK SKH objavio knjigu o prodoru nacionalizma u svoje redove). Slični prodori drugdje još nisu dobili monografske obrade svoje političke sredine. Sve to, i drugi, nespomenuti fenomeni, čine izvanredne teškoće svakom istraživaču, koji teži da politički, ekonomski i sociološki obradi razvoj jugoslovenskog društva.*

Ni Bilandžićeva *Historija... nije mogla biti imuna od tih teškoća. Uprkos velikoj izvornoj građi, koju je autor koristio, ne može se tvrditi da su ocjene o pojedinim događajima konačne ili da one neće podlijegati daljnoj diskusiji i novim ocjenama, kako se budu pojavljivali novi izvori i građa. Zbog toga već i sama činjenica da se *Historija... pojavljuje danas, i da za nju postoje i interes i potreba, svjedoči da je neophodno utvrditi makar »glavne procese« istorijskog razvoja SFRJ, kako bi se potom oko te okosnice slagao mozaik novih činjenica, koji će donijeti otvaranje, sada zatvorenih, arhiva i drugih istorijskih izvora. Bilandžićeva *Historija... s iznjetim limitacijama u tom pogledu, uspješno rješava osnovne probleme prikaza istorije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Smatram je zato značajnom prinovom našoj oskudnoj literaturi iz ovog perioda.***

Historija... omogućava današnjem čitaocu da na osnovu obilja iznesenih činjenica, razbijenih fragmenata, iz kojih je autor ponovno gradio cjelinu, ostvari

uvid u prošlo; da spozna kako su platforme suprotstavljene politici Komunističke partije odnosno Saveza Komunističke Jugoslavije pretrpjele poraze po logici vlastite neprimjerenosti biću jugoslovenske revolucije i njene izvornosti. Liberalizam jednako kao i birokratizam, centralizam jednako kao i separatizam, težili su i teže obnovi konzervativne tradicije, prevaziđene jugoslovenskom revolucijom.

Taj karakter knjige, koji ide magistralnim »pravicima razvoja« jugoslovenske socijalističke revolucije, nužno je doveo do potiskivanja nekih značajnih tema u drugi plan.

Moglo bi se, na primjer, primijetiti da se više prostora poklonilo evoluciji u proizvodnim odnosima, nego razvoju proizvodnih snaga koje su diktirale promjene u društvenim odnosima. Iako se o privrednom razvoju govori u svakom dijelu knjige, obrada ekonomskih fenomena vrši se po periodima na neujednačen način. Prigovori bi se mogli postaviti i na zanemarivanje obrade nekih drugih ekonomskih tema današnjice. U šestom dijelu, koji pokriva razdoblje od 1971/2. do 1980. godine, ne raspravlja se o uzrocima rastućeg zaduživanja jugoslovenske privrede niti se o tome daju bilo kakvi podaci. Tek u sedmom dijelu govori se o posljedicama rastuće zaduženosti jugoslovenske privrede. Može se samo nagadati zašto je tako autor postupio, no, čini mi se, da je neophodno o genezi tog fenomena, koji će pratiti razvoj naše zemlje još dugi niz godina, ipak više reći. Sigurno je, naime, da je srazmjerno povoljni privredni razvoj sedamdesetih godina bio u značajnoj mjeri generiran zaduživanjem u inostranstvu, kao što su i stagnantne tendencije na nekim područjima privrednog razvoja u osamdesetim godinama uzrokovane velikim otplatama dugova i neto odlivom akumulacije.

Izostala je i rasprava o efikasnosti investiranja, koja predstavlja pokazatelj efikasnosti privrednog sistema u cjelini, ali i uspješnosti ekonomske politike u određenim, dužim periodima. Ekonomisti su u analizama jedinstveno pokazali da je jugoslovenski privredni sistem u razdoblju 1954—1964. imao višestruko povoljnije investicijske efekte nego u razdoblju 1974—1984. godine. Umnožavanje promašenih investicija koje daju učinke daleko ispod očekivanih u najnovijem razdoblju istorije SFRJ čeka svoje potpunije sociološko i politološko objašnjenje. No, teško bi bilo za sve to tražiti

odgovor od Bilandžića i njegove *Historije*... Očito je da bi takva analiza zahtijevala ogromne napore čitavog tima stručnjaka, a ne autora-pojedinca.

No, taj i slični prigovori, koji bi mogli proizaći iz ugla specijalističkih gledanja, ne bi vodili računa o osnovnoj činjenici da je Bilandžićeva knjiga rad politologa koji, uprkos interdisciplinarnom pristupu, svojim djelom prvenstveno osvjetljava politički aspekt posljednjenog razvoja jugoslovenskog društva.

Razumije se da pri tome svi takvi aspekti ne mogu biti podjednako elaborirani i da je redosljed prioriteta diktirao i način obrade pojedinih aspekata. Ovdje bih, koliko je to uopšte moguće, ukazao na neke od njih, uvjeren da će oni naći odgovarajuće mjesto u novom izdanju ovoga djela.

Istači ću međunarodni aspekt razvoja SFRJ. Poslijeratni razvoj Jugoslavije odvijala se u okviru rastuće međuzavisnosti privreda, ali i politike svijeta: sve se češće govori o globalnim, svjetskim ekonomskim i političkim aspektima razvoja (jednako energije i hrane, kao i političkih blokova, naoružanja i politike nesvrstanosti). Autor je taj aspekt gotovo potpuno isključio iz svoje analize. Evidentno je, međutim, da smo u poslijeratnom razvoju bili u stanju da ponekad koristimo međunarodne povoljne prilike (recimo, ekonomski prosperitet u Evropi pedesetih i šezdesetih godina, dobijanje pomoći privrednom razvoju Jugoslavije preko UNRRA-e u četrdesetim i Tripartitne pomoći u pedesetim godinama), ali i da trpimo zbog neočekivanih ekonomskih i političkih zbivanja u svijetu (uzmimo samo kao primjer energetska krizu sedamdesetih godina, ekonomsku krizu razvijenih kapitalističkih ekonomija osamdesetih godina itd.). Taj egzogeni faktor, koji utiče na privredni i društveni razvoj SFRJ, ostao je uglavnom neobrađen u Bilandžićevu pristupu, iako bi, uvjeren sam, pridonio potpunijem objašnjenju nekih zbivanja, naročito u privrednoj sferi.

Historija... nameće pitanje periodizacije naše poslijeratne istorije. Autorova je koncepcija da se poslijeratni razvoj može podijeliti u sedam perioda, kojima naslovima daje karakteristiku. To su: formiranje državno-centralističkog sistema i početak njegove krize; velika prekretnica; dvojnost društvenog sistema; kritika državnog centralizma; razvoj samoupravljanja i novih međunacionalnih odnosa; izgradnja sistema samoupravljanja na koncepciji udruženog rada; pro-

blemi društvenog razvoja Jugoslavije od smrti Josipa Broza Tita i Edvarda Kardelja do sredine osamdesetih godina. Rekao bih da su određena preklapanja ove periodizacije uistinu nužna, jer novi fenomeni uvijek nastaju i žive u zatečenoj strukturi. Međutim, takvom periodizacijom, odnosno njenim posljednjim dijelom, može da se postavi i pitanje nije li »izgradnja sistema samoupravljanja na koncepciji udruženog rada« (razdoblje 1971—1980) presječena smrću Edvarda Kardelja i Josipa Broza Tita ili bi i taj period morao ući pod zajednički naslov »Izgradnja sistema samoupravljanja na koncepciji udruženog rada«? Takva periodizacija može da navede na zaključak da je prestala izgradnja sistema na temelju koncepcije udruženog rada poslije 1980. godine, iako autor u tekstu daje nedvosmislene dokaze da su i kritička obilježja ovoga perioda pokazatelji kontinuiteta borbe za nove društvene odnose. Na to se nadovezuje i pitanje da li je istaknuta podjela poslijeratnih razvojnih procesa temeljena na periodizaciji na osnovu određenih politoloških kriterija ili je ona više rezultat hronike političkih zbivanja?

Jednu od centralnih preokupacija čini najnovije razdoblje što je nastupilo 1980, poslije smrti Josipa Broza Tita. Međutim, kao istoričar koji nije lišen sociološkog nerva, Bilandžić se drži poznatog Dirkegovog pravila da današnje socijalne činjenice valja objasniti činjenicama koje su im prethodile. Stoga korijene današnje krize traži u političkoj krizi 1970/71. godine, koju obrađuje u šestom dijelu knjige »Izgradnja sistema samoupravljanja na koncepciji udruženog rada (1970/71)«. Tu najprije obrađuje događaje koji su prethodili političkoj krizi na početku 1970-tih godina. Kao dramatičar, najprije uvodi u zaplet krize, čiji korijeni sežu još u rane 1960-te godine kada su se vodile rasprave o reformi federacije, vodi nas kroz period privredne reforme koja je imala ideološku, ekonomsku i političku inspiraciju, pri čemu daje izvršnu analizu privredne reforme. Zaplet kulminira u političkim borbama na početku sedamdesetih godina koje se odvijaju oko koncepcije samoupravljanja i društveno-ekonomskih odnosa, funkcionisanja novih odnosa u federaciji i oko borbe za vlast izazvane kadrovskim promjenama i pojavom novih »lidera«. Slijedi opis raspjeta političke krize »revolucionarnom akcijom«, pri čemu opisuje poznate događaje iz 1971. i 1972. onoliko koliko mu dopuštaju pisani izvori.

Bilandžić pokazuje kako je odgovor na političku krizu bila izgradnja teorijske koncepcije udruženog rada i napor da se ta koncepcija implementira u praksi, u prvom redu normiranjem idejno-teorijske koncepcije udruženog rada u *Ustavu* i *Zakonu o udruženom radu* i nevidenom normativnom aktivnošću što su je oni pokrenuli.

Autor pokazuje kako su institucionalizacija i normiranje društvenih odnosa, koji su samoupravnim sporazumijevanjem i dogovaranjem pokušali da potisnu i državu i zakon vrijednosti, doživjeli neuspjeh, što je jasno došlo do izražaja izbijanjem ekonomske krize 1980. godine. Neželjeni rezultat te kampanje bilo je jačanje državno-partijske vlasti u privredi i stagnacija samoupravljanja. Jačanje državno-partijskog kompleksa na nivou republičkih i pokrajinskih etatizama, obrazovanje republičkih i pokrajinskih ekonomija pod tutorstvom političkog vrha, pogoršanje položaja privrede u raspoljdi društvenog proizvodstva i deautonomizacija radnih kolektiva, čvrsto držanje akumulacije i politike ekonomskog razvoja od strane državno-partijske strukture, protivno proklamovanoj ideologiji i politici, a što je dovelo do velikih promašaja u vrijeme velikog investicijskog talasa i prekomjernog zaduživanja u inostranstvu — sve je to pripremilo pozornicu ekonomske krize i kriznih stanja u drugim oblastima društvenog života, u kojoj se sada nalazimo i čiji se rasplet još ne nazire.

Bilandžić predočava kako je ekonomska kriza izbila onda kada joj se niko nije nadao, poslije oblikovanja dugoročne vizije udruženog rada i *Ustava*, kada sve teče mirno, kada nema polemika i osporavanja, kada privredni razvoj teče uspješno, standard raste, institucije funkcionišu, a društvo živi mirno i spokojno. Održan u posljednjoj pretkriznoj godini, XI kongres je zapanjujući po kontrastu procesa koji se kumuliraju i ocjena o stanju ekonomije i društva. I tada je nenajavljena i nepozvana izbila ekonomska kriza. U početku politički vrh ne priznaje krizu (oni koji govore o krizi podrugljivo se nazivaju »kriolozi«), dvije godine se na krizu ne reaguje ostrim linearnim restriktivnim mjerama, a tek onda slijedi formiranje Krajerove komisija koja nakon dvije godine rada formuliše *Dugoročni program ekonomske stabilizacije*. Daljnje razmatranje krize vrši se kroz kritički prikaz dokumenata *Dugoročnog programa*, pri čemu autor ukazuje na njihovu

kompromisnu prirodu. Umjesto da odgovori na ključna pitanja o promjeni dotadašnjeg stanja, Komisija skicira osnovni pravac razvoja bez teorijskog utemeljenja ideje i njene praktične realizacije. Interesno podijeljeno društvo — naglašava autor — još ne dopušta demokratsku raspravu argumentima pro i contra, te otuda kompromisi i nedorečenost.

Bilandžić zaključuje da nije stoga nikakvo čudo što je provođenje *Dugoročnog programa* dalo tek minimalne rezultate: produžena je dominacija političke vlasti nad ekonomijom, problem uklapanja u međunarodnu podjelu rada nije riješen, usporene su industrijalizacija i modernizacija, blokirane su promjene u strukturi poljoprivrede, blokiran je razvoj »male privrede«, produktivnost rada stagnira, drastično je opao životni standard, antiinflacijski program se ne izvršava.

Na relativno malo stranica autor je uspio dati panoramu naše ekonomske krize. Međutim, on se nije ograničio na dimenziju ekonomske krize, već nam daje i druge dimenzije kriznih stanja u društvu. Tako daje opširan prikaz irendentističkih nemira na Kosovu, uzroke tih događaja kao i mjere što se poduzimaju za sanaciju situacije. Glavnu pažnju polklanja otvaranju problema zajedništva naroda i narodnosti Jugoslavije sredinom 1980-tih godina: promjene u objektivnoj, posebno demografskoj situaciji, a zatim oštre diskusije o privrednom i političkom sistemu koje dovode u pitanje i koncepciju udruženog rada i federalizma — sva su pitanja sada otvorena, republike i pokrajine doživljavaju žestoku kritiku, tendencija recentralizacije izražava se u mnogim javnim istupima, osobito u štampi. Tu tendenciju autor smatra tako značajnom da ju je uvrstio i u sam naslov sedmog dijela knjige. Knjigu završava prikazom političke kritike jugoslovenskog komunističkog pokreta i socijalizma od strane dijela inteligencije, zaključno s posljednjim kongresom jugoslovenskih književnika 1985. godine.

Naravno, i za ove Bilandžićeve ocjene, sumiranja i zaključke vrijedi isto ono što sam naveo na početku: da podliježu provjeri i valorizaciji u skladu sa otvaranjem i otkrivanjem novih izvora, novih uopštavanja pređenog puta; da je to tim prirodnije što je u pitanju jedan osoben pristup kome nije strana ni jaka riječ ni promptno reagovanje na društvene procese koji su tu, pred nama.

Rezimirajući ovaj prikaz i ocjene valja reći da Bilandžićeva knjiga nije istoriografsko djelo u tradicionalnom smislu, gdje autor sa istorijske distance prikazuje događaje, ličnosti i datume. Ona je bliža onome što se naziva političkom i društvenom istorijom. Ona sadrži kritički prikaz ekonomskih, demografskih i socijalnih zbivanja; sadrži istoriju političkih borbi i interesnih sukoba i koalicija, istoriju ideja i koncepcija. Akribijom pravog istoričara Bilandžić se služi svim relevantnim dokumentima koji su mu bili dostupni, od dokumenata Saveza komunista do novinskih članaka, i svaklu tvrdnju nastoji da dokumentuje. Pokred toga, ne ograničava se samo na голу deskripciju istorijskih zbivanja već svuda nastoji da pronikne u njihove uzroke i korijene, služeći se pri tome veoma uspješno ekonomskom, sociološkom i osobito politološkom analizom. Na nizu mjesta je dao prave obrasce sociološke i politološke analize.

Obuhvativši ogroman istorijski materijal, Bilandžić je uspio da ga obradi vrlo ekonomično i sažeto, a da pri tome ne ispusti ništa bitno. Zalaženje u ekonomske, sociološke i politološke analize nigdje ne prekida dramaturgiju kazivanja: autor pred nama odvrće film događaja koji su nam, pojedinačno, poznati, ali koje rijetko sagledavamo u cjelini. Upravo taj uvid u cjelinu zbivanja jedna je od najvažnijih odlika knjige. Stroga sistematičnost u iznošenju materije uvelike olakšava čitanje *Historije...*, čitko i svježe pisane knjige. Citati su dobro odabrani, markantno odražavaju bit stavova i pogleda, pa se nerijetko u jednoj konciznoj rečenici može sagledati suština pojave o kojoj se raspravlja. Smatram da će i ta karakteristika privući čitaoca ovoj knjizi.

Autor ne izbjegava savremene složene prilike u SFRJ. Samo oko trećine prostora poldanja istoriji prvih dvadeset godina SFRJ, dok drugih dvadeset godina zauzima više od polovine analize. U analizi savremenih pojava autor nerijetko ulazi u kontraverzne teme današnjice. To mu rukopis čini aktuelnim i živim, on se lako čita i »vuče« čitaoca da se probija ka daljnjim stranicama. Takav pristup, naravno, neće biti pozdravljen od onih istoričara koji naglašavaju načelo neopodnosti vremenske distance.

Doduše, ovakva kompozicija može ponekog klasičnog istoričara dovesti u nepast da ocjenjuje ispravnost ili neispravnost proporcija koje su date pojedinim razdobljima ili događajima (da li su »do-

voljno« obrađena pitanja stvaranja socijalističke ekonomije — sa nacionalizacijom bankarstva, industrije, trgovine i prometa, s agrarnom reformom i drugim, i nisu li hipertrofirane, za istoriju, neke savremene teme). No, smatram da bi analiza koja bi se bavila takvom detaljnom obradom promašila svoj glavni cilj — spoznaju glavnih procesa razvitka socijalističke Jugoslavije.

Bilandžićeva *Historija...* izvanredno je vrijedan i koristan doprinos našoj istoriografiji i politologiji: to je istovremeno i naučna monografija, temeljena na izvorima, i intelektualno podsticajna literatura koja govori o nama, o domaćima i promašajima vremena s kojim smo živjeli minulih četrdeset godina, i korisni udžbenik, i knjiga-priručnik, koji će se čitati kao referativni dokument. Sve to govori da će ona imati širok krug korisnika, kao što je to slučaj i sa drugim radovima dr Dušana Bilandžića.

Njegova lucidna opažanja, koncentrisanje na bitne činjenice, sažimanje površinskih tokova u dubinske, temeljne razvojne procese, čine ovu njegovu knjigu nezaobilaznom u studiju poslijeratnog razvoja Jugoslavije. Istovremeno, valja posebno naglasiti, njena je vrijednost sadržana i u tome što je Bilandžić svoje djelo radio čvrsto utemeljeno na marksističkoj metodologiji i jasnom idejno-političkom i klasnom opredjeljenju, što njegov pristup, pa time i rezultate njegovog rada, bitno i radikalno razlikuje od nekkih, danas pomodnih pristupa našoj novijoj istoriji u kojima dolaze do izražaja politički opozicijski ciljevi i inspiracija njihovih protagonista, iza čije se prividno korektno, u suštini građansko-pozitivističke metodologije kriju zapravo antisocijalistički i antikomunistički pokušaji revizije naše novije istorije i uloge komunističkog pokreta u njoj.

Takvi pokušaji u suštini smjeraju na to da se naš samoupravni razvoj i njegove političke i teorijske osnove diskvalifikuju i proglašavaju za anahronizam, za ostatak dogmatizma i »boljševizma«, te da se na taj način i naša revolucija i socijalizam difamiraju i optuže za teorijsku i političku nesamostalnost, nezvornost i kvalifikuju samo kao verzija ili prikriivena kopija dogmatskih shvatanja i njima odgovarajućeg modela socijalizma. Istinska nauka — a njoj pripada ovo Bilandžićevo djelo i drugi radovi koji, na žalost, nemaju ni približan publicitet i pažnju kao otvoreni naučni falsifikati i otrovni pamfleti — daju naučno kompetentan odgovor tim kontra-

revolucionarnim pretenzijama i ambicijama. Rasvjetljavanju i istinskoj naučnoj i marksističkoj valorizaciji naše ranije istorije daće prilog i *Istorija SKJ*.

Možda nije naodmet i ovom prilikom reći da našu istoriju i ljude koji su je stvarali ne treba braniti posebno od kontrarevolucionarnih napada u pseudonaučnoj formi, jer njihovo djelo ima snage da se samo i brani i odbrani. Treba uvijek blagovremeno upozoriti na takve tendencije, otkriti njihov stvarni politički i ideološki sadržaj i odlučno nastavljati s idejnom i političkom borbom za razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa u ekonomiji, politici i kulturi, za ostvarivanje vodeće uloge radničke klase kao istinskog revolucionarnog subjekta našeg društva. Svaka zamjena teze koja bi zanemarivala borbu za socijalističko samoupravljanje, a težište bacila na borbu protiv oponentskih kampanja, oduzimala bi snagama socijalizma značajan dio istorijske inicijative koja je, objektivno, presudni činilac i za odbacivanje i poraz i tih i svih drugih preporuka osnovnom pravcu naše revolucije.

Tome će pridonijeti i izdavanje ove knjige. Nadam se da će svojim sadržajem i značenjima inspirirati kompetentno kritičko mišljenje o sebi, da će poticati na dalje poniranje u materiju koju iznosi i osvetljava.

Ovom prilikom treba odati priznanje izdavačkoj kući »Školska knjiga« koja se angažovala na ovom značajnom poslu, kao i svima onima koji su učestvovali u njegovoj realizaciji.

Hamdija Pozderac

Recenzija
UDK 11 Aristoteles

Aristotel: Metafizika

Liber — Fakultet političkih nauka, Zagreb 1985.

Očito je da biblioteka »Politička misao« nastoji u ovim našim duhovnim prostorima popuniti prazninu na područjima koja su već davno popunjena kod svih tzv. kulturnih naroda. Tako smo eto

dobili i prijevod Aristotelove *Metafizike*, prošle godine *Nikomahove etike*, a slijedeće vjerojatno i *Fizike*, i to sve iz pera našeg filologa i prevoditelja Tomislava Ladana. Nije bilo lako uredništvu Biblioteke da se odluči na tako rizičan poduhvat kao što je prevodenje Aristotela, filozofa čiji tekstovi stvaraju najviše poteškoća pri prevodenju. *Metafizika* tu prednjači stoga što nije ni pisana za čitaoce nego se zapravo sastoji od Aristotelovih priprava za predavanje. Povodom ovog prijevoda ne želimo govoriti o ulozi i utjecaju ove knjige u povijesti filozofije, primjerice u skolastici ili u klasičnome njemačkom idealizmu, niti sa stajališta procjenjivanja knjige kao »kulturne vrijednosti« čiji prijevod predstavlja jedan »kulturni događaj«, nego o samoj stvari o kojoj je u njoj riječ, i to opet ne toliko u smislu interpretacije, što se može naći i u predgovoru Ante Pažanina, nego s obzirom na odnos same stvari Aristotelove metafizike spram suvremenosti, spram suvremenog života i filozofije.

Sadržajno gledano, Aristotel u *Metafizici*, pored uže teologijskih stvari u XII knjizi i matematičkih u posljednjim knjigama, obrađuje ono što je kasnije imenovano ontologijom, a sastoji se od kategorija u užem smislu (deset kategorija: bitstvo, kakvoća, kolikoća, relacija itd), modaliteta bitka (mogućnost, zbiljnost, nužnost) i uzroka. To je ono što se očitavalo grčkom čovjeku ukoliko se tako nastrojio da u odnosu spram bića i njihova bitka ne svede pogled na neko posebno biće, primjerice prirodu, čovjeka ili boga, nego ukoliko je sva bića motrio upravo kao bića, tj. ukoliko je zadržao duhovni pogled na onome njihovom biti, bitku.

Uz pretpostavku ovakve redukcije filozofije na teoriju, čemu, na drugoj strani, odgovara očitovanje bitka kao bitstva (supstancije) — napomenimo da ni, primjerice, za Heraklita niti za Platona filozofija nije teorija — otkriva se dakle da sve što je nešto, a ne ništa mora biti neko bitstvo, kvaliteta bitstva, kvantiteta, uzrok ideja itd. Aristotel je ove, kako se običava kazati, opće odredbe bića kao takvog sabrao i svaku posebno obradio u *Metafizici*. No, dok je to kod njega ostalo nesređeno, kasnije su ontolozi, primjerice Chr. Wolff, to sistematizirali, nazvavši takvu znanost generalnom metafizikom (za razliku od neke specijalne, primjerice teologije ili kozmologije). Ne ulazeći u to što se zapravo dogodilo u filozofiji i životu da se filozofija svela

na teoriju bitka (Marx bi rekao na puku interpretaciju svijeta, odustajući od njegove preinake), da je postala znanost o prvim uzrocima i principima bića, zadržali bismo se na jednom za nas jednako interesantnom pitanju, naime na pitanju o aktualnosti aristotelijanske metafizike danas.

Dok su skolastičari srednjeg vijeka, unatoč shvaćanju bića kao kreatura božjih, još i mogli biće kao takvo motriti u svjetlu Aristotelovske ontologije, jedna je od novosti novog vijeka (osviještena već kod Descartesa) u tome što biće nastupa kao predmet, objekt. Iz refleksije na ono njihovo biti, bića su stupila u refleksiju na svijest, na subjekt spoznaje i njegove transcendentalne uvjete spoznavanja. Time se promijenila i bit bitka bića, kao i smisao i uloga ontologijskih kategorija. One ne smiju biti transcendentalne subjektu spoznavanja, nego samo transcendentalne, tj. uvučene pri spoznavanju u igru pojedinačne i opće svijesti. To je već, primjerice, jasno vidio Kant, kada je rekao da ponosno ime ontologije mora učiniti mjesto pukoj analitici čistoga razuma. No, da ne slijedimo sada obrate u shvaćanju mjesta i uloge ontologijskih kategorija u filozofskim sistemima i pravcima (kod Fichtea, Hegela, Husserla itd.), pogledajmo što se s njima dogodilo danas, posredstvom, za suvremenog čovjeka paradigmatičkog, pristupa bićima u pozitivnim znanostima.

Ako čovjek danas u tzv. okolnom svijetu svoje svakidašnjice i živi još tako da uvažava kvalitete stvari, pridaje nečemu imanentnu svrhu ili promatra neku stvar kao da ima supstancijalnu formu (zato i neki filozofi taj život zovu predznanstvenim svijetom života), u suvremenim znanostima i područjima njihove primjene sasvim je nestala potreba za uvažavanjem većine klasičnih ontologijskih kategorija. Kvaliteta je, primjerice, odbačena za volju kvantitete, a ono što je bila supstancijalna forma samo je još zakon nekog procesa, shvaćen kao konstantna relacija između dvije mjerljive, obračunljive činjenice. Ako je tako da su pozitivne znanosti samo jedna od manifestacija volje za ovladavanjem (u čemu su suglasni svi mjerodavniji filozofi 20. stoljeća), onda bi se moglo reći da od ontologijskih kategorija unutar kojih se otkriva bitak bića volja za ovladavanjem preferira samo one kategorije koje omogućuju ovladavanje i disponiranje bićima (primjerice, kvantiteta i relacija). Kada se običava govoriti da su znanosti

od stare ontologije ipak zadržale kategoriju kauzaliteta, onda bi trebalo znati da kada se u novovjekim znanostima i govori o kauzalnosti, uzroku, učinku itd. (npr. u klasičnoj mehanici), onda ta kauzalnost ipak nije ona koju je mislio Aristotel. Ponajprije, Aristotelu su se principijelni uzroci nekoga bitstvenog bića (prote ousia) (npr. ove biljke ili životinje) očitovali u četvorstrukom vidu i kao imanentni: uzrok kretanja ili bivanja, materijalni uzrok, bivstvena forma i imanentna svrha. Na osnovi toga niti jedna znanost koja hoće biti zaista znanstvena ne smije u svome pristupu, bilo čovjeku bilo prirodi, zanemariti ovaj četvoruzročni sklop svakog bića. To je i stoga što, prema Aristotelu, nije moguća neka znanost koja bi bila odvojena od metafizike. Metafizika otkriva znanostima istinu bića kao takvog, unutar koje tek one mogu motriti posebna bića. U novom vijeku ta se četvoruzročnost odbacuje. Kauzalnost u klasičnoj mehanici samo je vanjska kauzalnost, a Kant ne smatra više u punom smislu znanstvenim teleologijsko promatranje prirode ili uvažavanje supstancijalne forme kod nekoga prirodnog bića. Stoga se kod njega u analitici transcendentalnog razuma mijenja i shvaćanje onoga što se na Aristotelovu tragu nazivalo supstancijom, kao i pojam kauzalnosti. No, ni takav transcendentalni razum ne odgovara više današnjim znanostima. Pojmovi kauzalnosti, determinacije itd. sasvim su odbačeni u suvremenoj kvantnoj fizici. Pa što je onda ostalo od Aristotelove ontologije? Koliko god nekome bila prihvatljiva teza da je grčka filozofija, a napose Aristotela, rodno mjesto suvremenih znanosti, mora se priznati da se danas promijenila ne samo ideja znanstvenosti, nego i izlaganje bitka unutar kojeg znanosti pristupaju bićima. Ukratko: znanje je u službi ovladavanja onim znanim, kategorija kauzalnosti, koja još podsjeća na staru metafiziku, samo je još postulat volje za ovladavanjem (Chr. V. Siegart), znanost koja zauzima mjesto stare ontologije jest kibernetika, a metafizička je pozadina ovakvog života i spoznaje volja za moći (za što je onda mjerodavniji Nietzsche od Aristotela).

Ako je tomu tako, ako je ontologija kao znanost o bitku bića kao bića, kako se očitovala Aristotelu, danas sasvim neadekvatna, moglo bi se postaviti pitanje: nije li ona, možda, ipak nekako moguća, nije li moguća jednom nanovo u životu afirmirati Aristotelovu ontologiju, nije li moguće da se čovjek još jednom

susretne s bićem kao bivstvom i njegovim imanentnim uzrocima? Ipak, ovo je pitanje samo retoričko. Ta, koji bi obrat u suvremenom životu i mišljenju mogao voditi u pravcu povratka na supstancijalni sklop bitka? Stoviše, povijesni put sve više nas udaljava od takva života i mišljenja. No, ipak može zbuniti to što se od 19. stoljeća do danas u filozofiji pojavljuje tendencija vraćanja Aristotelu. Što se krije iza toga? Je li to možda neka renesansa Aristotela? Dakako da nije. Malo je onih koji nastoje afirmirati Aristotela, a i ta je afirmacija zapravo posredna. Tako se, primjerice, M. Heidegger u izradi pojma metafizike, metafizičkog izlaganja bitka i kritike takvog izlaganja te traganje za povijesno-filozofijskim pretpostavkama suvremenoga znanstveno-tehničkog sklopa bitka obraća i Aristotelu. Nicolai Hartmann u svojoj etici vrijednosti nanovo rehabilitira vrline koje je Aristotel razmatrao u svojoj etici vrlina. Tzv. praktična filozofija u nekim svojim stavovima i praksi oslanja se na Aristotela, naravno izdvajajući to iz cjeline i biti metafizičkog sklopa kod Aristotela. Nitko od suvremenih filozofa ne misli da je moguće bilo kako vratiti se Aristotelu. Zapravo, svi suvremeni filozofijski pravci mogu i bez Aristotela. Pa čak je dvojbeno i teza o nekome metafizičkom kontinuitetu, napredovanju ili nazadovanju, u životu i mišljenju u odnosu na Aristotela. Novovjekni život i mišljenje imaju zaista novi, apsolutno slobodni početak, kojeg su na razne načine pokušali artikulirati Descartes, Kant ili Hegel. Pitanje je: u kojoj mjeri vraćanje Aristotelu može pomoći da se taj početak bolje razumije?

No, možda je ipak studij Aristotela, i ne samo njega nego i drugih filozofa iz tzv. historije filozofije, mužan. Suvremeni je čovjek, naime, u svojoj oholosti sklon svoj život i mišljenje shvaćati kao jedino pravo i istinito, a ljudima prošlih epoha pripisivati greške, nedostatke, zastalost, primitivizam itd. Upoznavanje Aristotela može pokazati koliko je taj život bio cjelovit, smislen, filozofijski proziran i opravdan. On nikako nije bio nekakvo djetinjstvo čovječanstva. Takva spoznaja može suvremenom čovjeku onemogućiti zaborav njegove povijesti, može poljuljati njegovo samozadovoljstvo, samouvjerenost i sljepilo pred rezultatima vlastite epohe. Utoliko bavljenje Aristotelom nije stvar historijsko-filozofijske egzegzeze ili povijesno-romantičke svijesti, čežnja za prošlim, za novom Atenom itd. No, vratimo se *Metafizici* i prijevodu.

Metafizika je već davno prevedena na sve značajnije jezike i nanovo se prevodi. Njezino je prevodenje zapravo poduhvat povezan s mnogim poteškoćama. Iako je Aristotelova rečenica daleko jednostavnija od rečenice Platonovih djela, poteškoće stvaraju konciznost izričaja, zbijenosti misli i forma predloška za predavanje. Uz to, prevoditelj Tomislav Ladan opredijelio se za najteži način prevodenja. Pored odbijanja da se služi latinskim riječima (kao što su supstancija, akcidens itd), kao i grčkim (teorija, praksa), koje zbog izmijenjenog značenja samo otežavaju razumijevanje, prevoditelj striktno provodi načelo prevodenja »riječ za riječ«, tražeći za jednu Aristotelovu riječ odgovarajuću našu. Posljedica je toga da, kao što je, kako nam otkriva Ladan, Aristotel postao nerazumljiv današnjim Grcima (tako da su i oni prisiljeni da ga »prevode« na novogrčki, upotrebljavajući za jednu njegovu riječ nekoliko svojih), tako je i Ladanov prijevod ispao teško čitljiv onome koji nije upućen u grčki jezik i Aristotela. Naime, otvori li čitatelj neku stranicu u knjizi jedva da će moći dosegnuti smisao izričaja, koliko zbog neobičnih misli, toliko i zbog neobičnih riječi. No, nije to Ladanova greška. Isti se problem pojavljuje i kod drugih prevoditelja koji se nastoje što više pridržavati načela prevodenja »riječ za riječ«. Naime, ako se to ne čini, onda se obično upada u još teže, materijalne greške. Primjerice, prva rečenica XII, tzv. teologijske knjige *Metafizike* glasi: *Peri tes ouusias he theoría*. Doslovno to znači: Motrenje bitstva. Ali to nije tada cjelovita rečenica. Prevoditelji hoće pomoći čitaocu dodajući riječi koje većinom falsificiraju Aristotelovo mišljenje. Tako Hermann Bonitz prevodi: Bitstvo je predmet našeg promatranja. Riječ predmet (*Gegenstand*), ako se uzme kao pojam ili filozofski termin, u ovom je slučaju sasvim neumjesna, jer Aristotel, a i cijela grčka filozofija, nije bića shvaćala kao predmete, objekte. Ladan je izbjegao ovakvo falsificiranje Aristotelova mišljenja, ali je zato morao proizvesti poteškoće pri čitanju. Te su poteškoće otklonjive ako se knjiga počne čitati od početka i pažljivo prati uvođenje termina, pri čemu mnogo pomažu fusnote i kazalo pojmova. Prevoditelj kod svakoga značajnog termina upućuje u fusnotama na izvornu grčku riječ i prijevode te riječi na druge jezike, od latinskog nadalje. To, pored olakšavanja čitanja, tj. razumijevanja

Aristotelovih iskaza, daje i posebnu vrijednost ovom prijevodu.

Posebni je problem ovoga, a naravno, i svakoga mogućeg prijevoda, upotreba riječi kao termina. Kod Aristotela zaista nisu terminima sasvim fiksirana značenja (*Metafizika* je, uostalom, nastajala u dugom periodu njegova života), tako da ponekad nastaje potreba da se neka njegova riječ prevodi s više naših. Tako, primjerice, jedan od glavnih Aristotelovih termina: *eidos*. Ladan prevodi kao vrstu, oblik, lik, vid i, već prema smislu, upotrebljava neku od tih naših riječi na mjestu gdje kod Aristotela stalno stoji riječ *eidos*. No, sada nastaje problem interpretacije Aristotela i mogućih nesporazuma s čitateljem. Primjerice, na strani 1069 a 36 izvorne paginacije Aristotel govori o svojim prethodnicima, koji su ono matematičko, brojeve i *edios-e* promatrali kao odvojive od pojedinačnih stvari, od osjetilnih bitstava. Ladan se pritom odlučuje da *eidos* prevede kao oblik i, zapravo, pridonosi nerazumijevanju, jer teško je shvatiti zašto bi »oblik« neke stvari bio nešto odjeljivo, a kad čitatelj potraži u kazalu pojmova grčku riječ za oblik, nailazi na riječ *schema*. U ovakvim slučajevima drugi su prevoditelji nalazili izlaz u stavljanju u tekstu u zagrade izvorne grčke riječi. Ladan smatra da to ne mora činiti, jer nastoji da sve te probleme riješi u fusnotama, računajući na pamćenje čitatelja.

U vezi s time treba svakako nešto reći i o upotrebi naših riječi pri prevodenju. Mnogi će čitatelj, navikao na svakidašnju upotrebu jezika, ostati zatečen pred riječima koje su ili izašle iz upotrebe (nestale zajedno sa stvarima na koje su se odnosile), ili su vrlo rijetko u upotrebi, mahom u književniku. No te stare ili rijetke riječi daju prijevodu svježinu i težinu. Prigovor može stajati samo kada prevoditelj uvodi neologizme, zbog njihove artifičijelnosti, a mnogo puta i nerazumljivosti. To, ipak, nije prijevod za filozofijski seminar, nego za širu čitateljsku publiku. Uz to se pojavljuje i onaj stalni problem u našoj filozofiji — nesuglasnost oko riječi pomoću kojih se prevode temeljni grčki filozofijski termini, primjerice *einaí*, *ousía* *eidos*. Ladan se opredijelio za određene mogućnosti o kojima se može raspravljati, ali time nije nanosena šteta prijevodu. Njemu se, primjerice ne može dogoditi da riječ *ousía* prevede kao stvarnost, kao što je to u Gavelinom prijevodu.

Na kraju, treba svakako istaknuti predgovor Ante Pažanina zbog iscrpnosti

i raznovrsnosti pristupa *Metafizici* te uvažavanju i isticanju problema koji su se oko nje nakupili tijekom povijesti. Čitatelj se u predgovoru može informirati o stanju suvremenog istraživanja Aristotelova djela, o recepciji *Metafizike* u povijesti filozofije, o strukturi *Metafizike* i problemu jedinstva ontologije i teologije u »prvoj filozofiji« itd.

Milan Galović

Prikaz
UDK 321.01 (091) + 340.1
+ 32 : 1

Reinhold Zippelius: *Geschichte der Staatsideen*

Verlag C. H. Beck, München 1985.

Reinhold Zippelius istaknuti je njemački teoretičar države i prava. Objavio je više djela s područja državno-pravne problematike, među kojima su osobito zapažena *Allgemeine Staatslehre* (Politikwissenschaft), *Das Wesen des Rechts*, *Deutsches Staatsrecht* u koautorstvu s Th. Maunzom i dr. Kad izraz ne bi bio neprimjeren znanstvenoj produkciji, Zippeliusa bi ponajprije valjalo nazvati tražnim autorom. Od djela što su spomenuta, prvo je objavljeno u 9, drugo u 4, a treće u, za nas nepojamnih, 25 izdanja! Knjiga *Geschichte der Staatsideen* slijedi sudbinu prethodnih djela, te je njezino posljednje izdanje iz 1985. godine ujedno i peto po redu. Ako je suditi po pokazateljima prihvaćenosti Zippeliusovih djela, onda ona predstavljaju standarde njemačkoga znanstvenog i kulturnog života.

Ovom knjigom autor, po vlastitom razumijevanju, zaokružuje »državno-pravnu trilogiju« koju sačinjavaju *Allgemeine Staatslehre* (Politikwissenschaft) — *Rechtssphilosophie* — *Geschichte der Staatsideen* (Opće učenje o državi /Politička znanost/ — *Filozofija prava* — *Povijest ideja države*). Završni član te »trilogije« jest, dakle, teorijski prikaz povijesti ideja države što su nastale u »zapadnome kulturnom krugu« (8) od sofisticirane filozofije u antičkoj Grčkoj do Popperova kri-

tičkog racionalizma u modernim zapadnim društvima.

Povijest ideja države Zippelius strukturira u četiri velike cjeline:

(I) *Antika* (1. Sofisti, 2. Platon, 3. Aristotel, 4. Epikurejci i stoici);

(II) *Od Augustina do Kalvina* (5. Probaj kršćanstva u antički svijet, 6. Augustin, 7. Toma Akvinski, 8. Između srednjeg vijeka i novog doba, 9. Pravna i državna shvaćanja reformatora /Luther, Zwingli, Kalvin/);

(III) *Od nastanka suverene države do francuske revolucije* (10. Utopijski modeli, 11. Državna vlast kao tehnički problem /Machiavelli/, 12. Državna vlast kao uredbovna sila /Hobbes/, 13. Ideja demokracije /Althusius, Spinoza, Rousseau/, 14. Kontrola političke vlasti i prava pojedinaca /Locke, Montesquieu/, 15. Novovjekovno prirodno pravo /Grotius, Pufendorf, Thomasius, Leibniz, Wolff/);

(IV) *Filozofija države i prava od Kanta* (16. Pravna zajednica kao sustav uređene slobode /Kant/, 17. Država kao institucija objektivne umnosti /Fichte, Hegel/, 18. Država kao društvena činjenica /Comte, Marx, Weber/, 19. Antropološke teorije, 20. Kritičke teorije).

Već iz ovoga pregleda sadržaja i strukture djela jasno je da mi ovaj tekst ne može pretendirati da bude recenzija, nego tek prikaz djela. Stoga u nekoliko naznaka valja uputiti na autorovo ishodište i pravac izlaganja povijesti ideja države.

Zippelius smješta začetak zapadne misli o državi, tradicionalno, u antičku Grčku. Za razliku od drugih država staroga svijeta, koje su bile teokracije ili drugi oblici vladavine što nisu podsticali sukob mišljenja, »upravo takvo natjecanje za bolji i točniji uvid bilo je, pak, u Grčkoj oblik života nastajućih demokratskih gradova-država« (13). Načela grčke demokracije, dalekosežna utjecaja na sve kasnije misli o državi, proklamirao je Periklo: »jednakopravnost, vrijednost po zaslugi, sloboda, tolerancija i javno prsudivanje državnih poslova« (13). Poput kasnije evropske povijesti, i grčka je povijest imala, u kulturnopovijesnom smislu, svoje prosvjetiteljstvo koje je obavilo posao »sekulariziranja filozofije«, dakle i »sekulariziranja« ideja države kao središnje teme grčke filozofije uopće. Nosioci toga prosvjetiteljstva bili su sofisti, a sofistički relativizam i subjektivism preuzeli su Platon i Sokrat. Za razliku od njih, Aristotelova misao dr-

žave znatno je realističnija, štoviše »empirijska«. (»On je bio empiričar, stalno orijentiran na činjenice...«, 28.)

Srednjovjekovne ideje države, utemeljene na religiji i etici što su okrenute ka »onostranom svijetu«, nužno se konfrontiraju s antičkim idejama države. Prvotni »raskid s antičkim etatizmom« (55) preobrazit će se — nakon uzdizanja kršćanstva u državnu religiju i centralizacije odlučivanja o vjerskim stvarima — u »povratak poretka antičke države« (56) u kojemu je progon kršćana nadomješten progonom pogana i heretika. Autor pridaje središnji značaj Tomi Akvinskom, koji je u svojoj teologiji »sintetizirao Aristotelovo mišljenje s kršćanskom religijom« (63). No, još za njegova života oglasila se u politici, teologiji, i svjetonazoru nova epoha. D. Scot i W. v. Ockham razorili su tomistički sustav, a Dante i M. Padovski pripomogli rasapu papinstva. Posebno poglavlje u tome međuprijelazu dviju epoha predstavljaju državno-pravna shvaćanja reformatora: Lutherova obnova Augustinova nauka, te Zwinglijevo i, pogotovo, Kalvinovo ispovijedanje nauka o predestinaciji.

Na oblikovanje kasnijih pravaca u misli o državi opet su utjecala dva velika antička mislioca. Platon je podstaknuo nastanak utopijskih modela države, poglavito Morusova, ali i njegovih brojnih nastavljača, kasnijih utopista (Th. Campanelle, F. Bacon, Ch. Fouriera, R. Owena, J. Haringtona i dr). Nosilac drugoga pravca renesanse, koji je obilježen »smislom za zbilju« i iskustvenim predstavljanjem »stvari onakvima kakve one jesu« jest Machiavelli, koji je, pak, »duhovni potomak Tukidida« (69). Njegova misao države određena je iskustvom, politika je mišljenja u kategorijama vlasti, a politička vlast postavljena kao tehničko pitanje. Pitanje o političkoj vlasti oslobodeno je od teoloških i prirodno-pravnih problema. Machiavellija zanima jednostavna sveza između uzroka i djelovanja u politici.

Povijesno uvjetovana temeljna zamisao Hobbesove filozofije države uspostavlja napredak, pravni mir i poredak podredstvom konsolidirane državne vlasti: državna vlast je »uredbovna«, »redarsvena« sila (Ordnungsmacht). Tu Hobbesovu ideju već je, pak, formulirao J. Bodin, koji je odredio suverenitet kao bitno obilježje države. Uporište suverene vlasti jest u pravu. »Ta vlast donošenja ili ukidanja zakona obuhvaća istodobno sva druga prava i oznake suvereniteta, tako da, strogo uzevši, postoji samo to

jedno obilježje suvereniteta. Sva druga suverena prava supsumirana su njemu: odluka o ratu ili miru, pravo na odluku u posljednjoj instanciji, pravo imenovanja i opoziva najviših službenika« (97). Centralna vlast treba da bude apsolutna, tj. neovisna o izvanjskim i unutarnjim silama. Označujući Hobbesovu misao kao »zakonski pozitivizam«, Zippelius vidi njegove korijene u etičkom relativizmu i skepticizmu, s jedne strane, i u potrebi za poretom i pravnom sigurnošću, s druge strane. »Poredak, pravni mir i sigurnost čine bitni temelj svake zajednice« (103).

Na razmatranje Bodinove i Hobbesove ideje države autor nadovezuje izlaganje ideja demokracije Althusiusa, Spinoze i Rousseaua, kao i zamisao predstavničke demokracije J. L. d. Lolmea, Siyèsa, A. d. Tocquevilla i J. S. Milla. Ukažući na razliku između Bodinove i Hobbesove ideje države i teorije demokracije, Zippelius osobito upozoruje na povezanost njihovih mišljenja, koja se sastoji i u neposrednom preuzimanju i reinterpretiranju pojedinih kategorija. Tako, primjerice, izvodi razliku između Althusiusova shvaćanja suvereniteta, s jedne, i Bodinova i Hobbesova, s druge strane; upućuje na odnos Hobbesova i Spinozina razumijevanja »prirodnog stanja«; uspoređuje Hobbesovo i Rousseauovo poimanje zadaće države; itd. Taj je odnos multipliciran uvođenjem u raspravu i teoretičara »kontrolne državne vlasti i prava pojedinaca« J. Lockeja i Montesquieua, te teoretičara novovjekovnog prirodnog prava Groutiusa, Pufendorfa, Thomasia, Leibniza i Ch. Wolfa (odnosi Hobbes-Locke, Hobbes-Rousseau-Locke, Locke-Montesquieu itd).

U posljednjem poglavlju autor izlaže ideje države od Kanta do Poppera. Tri velika mislioca njemačke klasične filozofije — Kant, Fichte i Hegel — prikazani su kao tvorcii ideja o državi — »pravnoj zajednici kao sustavu uređene slobode« (Kant), odnosno »instituciji objektivne umnosti« (Fichte i Hegel). Izvođeci ideje države iz njihove filozofije uopće, Zippelius upozoruje na ovisnost njihovih misaonih pravaca, osobito na odnose Kant-Fichte i Kant-Hegel. Njemačke klasične filozofe u evropskoj tradiciji mišljenja o državi naslijedili su teoretičari države kao »društvene činjenice«: Comte sa svojim programom »socijalne fizike« (167). Marx sa svojom kritikom građanskog društva i projektom »komunističke zajednice« i Weber s programom preobrazbe »socijalne fizike« u »socio-

logiju razumijevanja«. Napokon, prikaz povijesti ideja države Zippelius završava s antropolojskim i kritičkim teorijama (kritikom ideologije i kritičkim racionalizmom).

Stručnjaci bi u ovakvu videnju povijesti ideja države zacijelo našli niz nedostataka. Primjerice, neprevidivo je reduciranje marksističkih teorija i kritika države na Marxa, premda bi valjalo naći mjesta barem za Leninovu ideju države koja je odlučujuće utjecala na jedan tip suvremenih, socijalističkih država. Nadalje, nedostaju suvremene teorije države koje već imaju status »klasičnih« razmatranja, što bi iziskivalo i proširenje »povijesti ideja« novim poglavljem; itd. No, neovisno o svemu, kvalitete su ovoga djela nesporne. Sve su ideje izvedene i interpretirane na izvornim tekstovima. (Simptomatično je da u popisu literature autor ne kani fascinirati čitatelja obiljem bibliografskih jedinica, nego navodi 20-30 ključnih spisa.) Misli su izložene pregledno, sažete i jasno. Knjiga metodički i stilski gotovo paradigmatički odgovara (i) zamisli standardnoga sveučilišnog udžbenika.

Mirjana Kasapović

Recenzija
UDK 321.151 + 938

Christian Meier: *Politik und Anmut*

Siedler Verlag, Berlin 1985.

Christian Meier rođen je 1929. u Stolpu (Pomeranija). Profesor je povijesti starog vijeka na sveučilištu u Münchenu. Istraživao je rimsku republiku i grčku demokraciju. Posebno su ga zanimali politika i ustav, političko mišljenje i grčko kazalište, a u posljednje vrijeme osobitosti grčke antropologije. Ono što ga posebno odlikuje jest nastojanje da na novi način pride povijesnoj građi. Glavna su mu djela: *Res Publica Amissa* (1966), *Entstehung des Begriffs »Demokratie«* (1970), *Die Entstehung des Politischen bei den Griechen* (1980), *Caesar* (1982), *Into-*

duction a l'Antropologie Politique de l'Antiquite Classique (1984). Christian Meier bio je i u Zagrebu, te kao gost Fakulteta političkih nauka održao predavanje *O nastanku političkoga u Grčka*.

Studija *Politik und Anmut* predstavlja razrađenu ideju referata što ga je Meier održao na 35 skupu njemačkih historičara u Berlinu 1984. godine. To je autor koji, poput Reinharta Kosellecka i nekih drugih, zastupa novu orijentaciju u njemačkoj historiografiji. Upravo ta nova orijentacija, vrijeme u kojoj nastaje i neočekivano brzi javni uspjeh njezinih nosilaca bude i naš interes za djela njezinih protagonista. Ono što Meier donosi u suvremenu historiografiju može se sažeti konstatacijom da on noviji razvika socijalnih znanosti i filozofije želi učiniti djelotvornijim i na području historiografije. Posljedica takvog nastojanja jest prevladavajući interes za novi način pristupa povijesnoj građi na uštrb klasičnoga historiografskog ophođenja s dokumentima. Povijesne činjenice, dokumenti i spomenici prošlosti naposljetku su tu. Sada je dozrelo vrijeme da ih se na novi način razumije. Razumjeti na drugačiji način povijesne činjenice pretpostavlja drugačije razumijevanje suvremenosti, jer samo iz drugačijeg razumijevanja vlastitog vremena rađa se potreba za drugačijim razumijevanjem vremena koje je prethodilo našem. U toj težnji nema ničega novog. Ona se ozbiljuje automatski. Meier ovu prirodnu okolnost reflektira i tako vlastito razumijevanje suvremenosti želi učiniti metodički plodonosnim za drugačije, naime suvremeno razumijevanje prošlosti. Za njega je ta prošlost, ni više ni manje, nego 5. uvijek prije nove ere. Dakako, ta je okolnost posve slučajna. Ono što nije slučajno, to je način na koji se i ta najdalja prošlost Atene 5. vijeka prije n.e. može dovesti u smislenu komunikaciju s razumijevanjem nazočne suvremenosti. I u prošlim historiografskim nastojanjima to je uvijek nanovo uspijevalo. Zato nam je povijest Atene i sačuvana. Meier u tom smislu ne pretendira na posebno mjesto među evropskim historičarima 5. vijeka prije nove ere. On samo iz jednoga drugačijeg, naime vlastitog, razumijevanja povijesnog »sada i ovdje« započinje rekonstrukciju 5. vijeka i on to čini svjesno. Uspostavljajući luk između Periklove Atene i »mira znanstvenog kolegija u današnjem Berlinu«, on dovodi do svijesti smisla takvog pothvata: »Baviti se antropologijom, ili da kažemo etnologijom u doba države (misli se na

suvremenu državu) može, svakako, imati posebnog smisla u tome da je od interesa čak i u osobno odmjeriti posljedice onoga što danas zakuhavamo« (str. 107). Odmjeravajući, dakle, na vlastitoj osobi, u posve konkretnome egzistencijalnom smislu, posljedice koje bi mogle nastupiti od onoga što danas zakuhavamo, Meier i povijest Atene nastoji rekonstruirati tako da se pita kojim su zahtjevima životnog »sada i ovdje«, ili iz koje su hermeneutičke situacije, djelovali Ateniđani da su kao odgovor na tu situaciju izgradili svoju demokraciju, svoje običaje, religiju, tragediju i ljupkost (Anmut, harites). Tako povijesne činjenice predstavljaju za Meiera samo putokaz za rekonstrukciju grčkog čovjeka i njegove političke zajednice, jer taj čovjek nije neposredno razumljiv iz tih preostalih artefakata, nego su, naprotiv, ti relikti samo putokaz za razumijevanje prošlih egzistencija koje su u tim artefaktima čuvali svoju autarkiju (samodovoljnost). Iz takvoga metodičkog stava proizlazi i Meierov stil izlaganja, tako različit od stila klasične historiografije. Meier ništa ne tvrdi, ništa ne zaključuje, nigdje ne argumentira. On postavlja pitanja, iznosi slutnje, sugerira uživljavanje, ne pouzda se u riječi i dokumente kao posljednju riječ, on, dakle, apelira na naš doživljajni angažman u razumijevanju otvorenih horizonata prošlosti, koje pregledno pred nama otvara. To otvaranje prošlih horizonata nosi u sebi očigledno ono što je Meieru pribavilo glas historičara: naime, ne samo razumijevanje suvremenosti koju dijeli sa svojim sugrađanima, nego i jedno naročito razumijevanje te suvremenosti. To naročito razumijevanje suvremenosti odnosi se na Meierov luk između Periklove Atene i »mira znanstvenog kolegija u Berlinu« (str. 115). Naravno, profesor antičke povijesti, koji vodi znanstveni seminar o Periklovoj Ateni u današnjem Berlinu, nije nipošto miran. To bi proturječilo njegovu vlastitom pravorijeku i metodi. Taj seminarski mir jest odgovor na profesorovu egzistencijalnu situaciju iz koje razumije i vlastitu osobu i suvremenost u kojoj kao građanin živi. I sada je na redu druga poanta Meierove metode, ona zbog koje je stekao glas jednog od prvih među suvremenim historičarima. Veza između Atene i Berlina moguća je i plauzibilna pod metodičkim uvjetom drugačijeg razumijevanja povijesnog vremena. To se drugačije razumijevanje povijesnog vremena kondenziralo u tezi o istovremenosti neistovremenoga koju ne zastupa samo Meier. ali

on to čini na izvrstan način. Prema toj tezi, ono što je historijski prošlo može u suvremenosti ponovno djelovati, kao što i ono što je bilo doživljavano kao budućnost može nepovratno zastarjeti i pasti u zaborav. Tezom se obara stara kronologija onoga prije i poslije kao izvanjski događanjima nasilno nametnuta struktura sređivanja materijala. Tezom se, međutim, polučuje i nešto mnogo važnije: ona razara i tako duboko uvriježeno teleološko razumijevanje povijesti kao događanje koje je usmjereno nekom dalekom ili određenom cilju. Sređivanje povijesti prema konačnim svrhama njena događanja predstavlja, jednako kao kauzalno i kalendarsko sređivanje grade, samo oblik njezine rekonstrukcije, ali ne nju samu u složenom spletu nepredvidivih ljudskih djelovanja. Da bi djelotvorno pobio uvriježenu predodžbu o kauzalnom, teleološkom, utopijskom, eshatološkom, kalendarskom i sličnim oblicima rekonstrukcije povijesnog događanja, Meier poseže za fenomenom političkoga kao središnjim povijesnim fenomenom, da bi iz karaktera političkog djelovanja zaključio da se povijest zbiva u potpuno otvorenim horizontima neiscrpnih, nepredvidivih i nerasplošivih ljudskih mogućnosti. Sa stajališta specifično političkog fenomena, kako ga Meier majstorski rekonstruira u Periklovoj Ateni postaju tradicionalne ekstaze vremena (prošlost, sadašnjost i budućnost) i ono što te ekstaze sadržajno nose samo materijal koji se u političkom djelovanju faktički aktualizira. Svjetska povijest nije tako puko spremište podataka o mrtvoj prošlosti, već dispozicija aktualnoga političkog djelovanja. S tim metodičkim uvjerenjem, koje nije potrebno imenovati, pristupa Meier u malom spisu *Politika i ljupkost (Politik und Anmut)* aktualizaciji političke funkcije ljupkosti i ljepote u Periklovoj Ateni. Ukratko, riječ je o tome da veličanstveni ulazak atenskog naroda (demos) u politički život atenskog polisa nije bio praćen krvavom likvidacijom stare aristokracije, već saživljavanjem narodne i aristokratske tradicije. Ta veličanstveno djelotvorna, a ipak beskrvna revolucija, u kojoj je izbjegnuta krvna osveta, predstavlja bit političkoga, koje je uspelo to i ostati zahvaljujući podršci grčkog razumijevanja ljupkosti i ljepote. A sada slijedi politička aktualizacija toga davno prošlog političkog pomirenja aristokracije i naroda. U tišini znanstvenog seminara osjeća Meier potrebu za pomirenjem velikih razdora u njemačkom narodu. O tome iznosi jasne aluzije, među ostalim,

spominjući dva puta i Marxa, ne kao historičara s kojim bi se slagao, već kao reprezentanta ideje koja okuplja jedan dio njemačkog naroda. Na koje on pomirenje konkretno misli, to su najbolje razumjeli njegovi sugrađani. On ga, pak, zaziva na slijedeći ljupki i privlačni način: »Neposredno nakon *Orestie* napisao je Eshil vjerojatno svoj zadnji komad *Prometejadu*. U njoj se, koliko vidimo, po prvi puta prikazuje da moć ne može postati trajnom ako nije svjesna svojih granica i da je bez znanja na dugi rok ništa. Sam Zeus pojavljuje se na pozornici u različitim situacijama kao užasno okrutni tiranin. On je upravo uzurpirao moć i sada vlada krajnje samovoljno. Ali, on mora uvidjeti da time na dugi rok dovodi u opasnost svoju dinastiju i tek kada se pomirio s Prometejem, čija majka znade odakle prijeti opasnost, postaje njegova vladavina vječnom. Moć i znanje pojavljuju se prije sjedinjenja odvojeno u likovima Zeusa i Prometeja. Znanje, popustljivost, pomirljivost su, kao što se vidi, na dugi rok daleko povoljniji za moć od njezina neobuzdanog obnašanja... Možemo se zapitati da li veza između slabosti, političkog mišljenja, ljupkosti i politike, ma koliko bila specifično grčka, ne urasta iz starog u novi svijet. Ta veza stoji na početku demokracije, na početku političkog, kako su ga Grčci iznijeli na svjetlo dana. Ono pak što stoji na početku stvari neka joj ostane svojstveno tokom njezine daljnje povijesti da ne ne bi izgubila« (str. 113). U toj je zaključnoj misli poantirana ideja cijelog spisa, u njoj je na obazriv način primijećeno da političko nije na život i smrt zaoštrena borba između prijatelja i neprijatelja, kako je to izveo Carl Schmitt i njegovi nastavljači, ali da isto tako povijest nije puko lutanje, kako su to ustvrdili Heidegger i njegovi pri suočenju s užasnim posljedicama borbe na život i smrt.

Davor Rodin

Recenzija
UDK 008.2 + 141.82 + 007

Adam Schaff:

Perspektive informacijskog društva

Europaverlag, Beč 1985.

Već 1935. godine, iako u to vrijeme oduševljeni komunist i obožavatelj Sovjetskog Saveza kao kolijevke i domovine socijalizma, Adam Schaff, prigodom jednoga studijskog boravka u Parizu, zaključuje da je spoznaja vrijednosti socijalističke ideje moguća već u prosvijetljenih pripadnika građanskog društva, te da stoga građansku političku kulturu treba sačuvati i u izgradnji socijalizma. Respekt prema Marxovoj teoriji i vjera u ostvarivost socijalizma, s jedne strane, i skepsa u odnosu na posulate bolješevičke ideologije koja je proizašla iz prethodne spoznaje, s druge strane, predstavljaju idejnu i moralnu dilemu koja određuje cjelokupni budući teoretski rad autora. Nakon događaja u Poljskoj 1968. godine, kad je Schaff bio kritiziran i kao »židovski revizionist«, spomenuta dilema odražava se i u njegovom praktičnom životu: on zadržava stan u Varšavi, ali postaje i stanovnik Beča, te aktivno participira u znanstvenom i kulturnom životu zapadne Evrope. Između ostaloga, član je Predsjedništva Rimskog kluba (Club of Rome), kojoj funkciji treba zahvaliti i ovu posljednju Schaffovu knjigu.

Rimski Klub povremeno naručuje od priznatih stručnjaka, bez obzira na to da li su njegovi članovi, izvještaje o pojedinim problemima globalnog društva. Ne samo da ti izvještaji ne izražavaju zajedničko mišljenje svih stotinu njegovih članova, nego se ni ne teži jedinstvenom mišljenju. Cilj je objavljivanja tih izvještaja da utječu na obrazovanje javnog mnijenja. Klub se, dakle, može smatrati jednom ekskluzivnom i elitnom javnošću koja je sebi postavila zadatak da široku javnost zainteresira za probleme suvremenog svijeta i utječe na njezino političko djelovanje u pravcu rješavanja problema prikazanih u izvještajima. U okviru tako definirane intencije Rimskog Kluba, Schaffova knjiga ujedno je prvi naslov u novoj seriji cilj koje je

informiranje javnosti posredstvom razjašnjavanja raznih činilaca i odnosa na pojedinim područjima suvremenoga svjetskog društva (The Club of Rome Information Series — Contributions to the Understanding of the World Problematique).

Aksiološki i metodološki Schaff je, prema vlastitom uvjerenju, ostao marksist, i to unatoč tome što je 1984. isključen iz PURP-a pod optužbom da je »nihilist«. Njegov aksiološki marksizam očituje se u prihvaćanju Marxova sistema vrijednosti i u relativnom optimizmu u odnosu na budući razvoj svijeta, i kapitalističkog, i realnosocijalističkog, uz eventualno izuzeće tzv. trećeg i četvrtog svijeta, tj. zemalja u razvoju i nerazvijenih zemalja. On je metodološki utemeljen analizom sfere moderne materijalne proizvodnje, koja je posljednjih desetak godina određena tzv. informatičkom revolucijom, što treba da pokaže i ova Schaffova knjiga.

Bez obzira na prihvatljivost metode analize društva, koja polazi od materijalnih uvjeta njegove reprodukcije, i bez obzira na opravdanost spomenutog optimizma, dimenzija Schaffova marksizma, koju sam nazvao aksiološkim marksizmom a koja se može susretati i u drugih razočaranih marksista i istovremenih pristalica socijalističkog razvoja u zemljama istočne Evrope pod vodstvom komunističkih partija, teoretski je vrlo problematična. Spomenuta sintagma predstavlja i *contradictio in adjecto*. Marx je naime, kritizirao utopijske socijaliste upravo zato što oni, polazeći od ideja prosvjetiteljstva, u socijalizmu vide cilj, »nužnost« kojega je utemeljena samo u njihovoj vjeri u ljudski um, u moral koji je na umu utemeljen i u perspektivu napretka čovječanstva. Nasuprot tome, Marx je zaključio o nužnosti socijalizma na osnovi svoje filozofije povijesti i teorije društva, za koje je vindicirao status znanstvenosti upravo zato što se ne zadovoljavaju vrijednosnim stajalištem utopijskih socijalista. Bez obzira na to da li je opravdana kritika marksizma Leszeka Kolakowskog, koji Marxove ideje smatra kompromitiranim i, u neopozitivističkom smislu, falsificiranim praksom realnog socijalizma, tj. bez obzira na to da li je opravdano Marxove teorije, razvijene u 19. stoljeću, mjeriti kriterijima moderne teorije znanstvene spoznaje, razvijene primjerice u Karla Poppera u 20. stoljeću, i smatrati ih hipotezama koje verificira ili falsificira povijest ljudskog

društva, prihvaćanje jednoga socijalističkog ili komunističkog vrijednosnog sistema, čak i onoga za koje se može opravdano tvrditi da je vodio Marxa u njegovim teorijskim istraživanjima, niipošto ne predstavlja dovoljan razlog da se netko smatra marksistom. Prema kriterijima samog Marxa, njega valja smatrati uto-pijskim socijalistom.

S druge strane, metoda analize društva koja polazi od ekonomske sfere za-ista odgovara Marxovoj metodi. Ta metoda je danas u društvenim znanostima vrlo rasprostranjena; prihvatili su je istraživači vrlo različitih vrijednosnih opredjeljenja i teoretskih stajališta, tako da se ne može koristiti kao *differentia specifica* isključivo suvremenih marksista.

Cilj autora je da, polazeći od trendova promjena u ekonomskoj sferi subsumiranih pod pojam »druge industrijske revolucije«, razradi srednjoročne (20—30 godina) razvojne alternative današnjeg svijeta i da, njihovim vrednovanjem u skladu s marksističkim vrijednostima, potakne javnost na odgovarajuću političku aktivnost. Dok je u prvoj industrijskoj revoluciji fizička snaga čovjeka nadomještena mehaničkom, osnovni element druge revolucije jest razvoj informacijske tehnike, koja će upotpuniti njegove intelektualne sposobnosti i djelomično nadomjestiti intelektualni rad te time smanjiti količinu ljudskog rada potrebnog za reprodukciju društva. Daljnji njezini elementi su razvoj mikrobiologije (genetic engineering) i energetska revolucija zahvaljujući fisiji i očekivanoj fuziji atomskih jezgara.

Smanjenje količine potrebnoga ljudskog rada uslijed automatizacije i robotizacije dovest će do strukturne nezaposlenosti koja će zahtijevati društvenu preraspodjelu i modifikaciju postojećih odnosa vlasništva u kapitalističkim zemljama. Tim promjenama će, vjerojatno, prethoditi jednoznačno klasne borbe, budući da će preraspodjela opterećivati prvenstveno poduzetnike. Redistribuciju će, kao organizaciju vladanja nad stvarima, kontrolirati država.

Ovi rezultati analize budućeg razvoja kapitalističkih zemalja mogu se objasniti time što Schaff na suvremeni kasni kapitalizam primjenjuje klasičnu marksističku sliku kapitalizma prema kojoj kapitalist plaća svojim radnicima tržišnu vrijednost njihove radne snage, prisvaja višak vrijednosti i pušta nezaposlene da izgladne. Samo pod tom pretpostavkom se, unatoč očekivanome daljnjem rastu

društvenog bogatstva, može zaključiti o vjerojatnosti pojačane klasne borbe i nužnosti da se redistribucijom optereće prvenstveno kapitalisti. Takva logika zaključivanja jest, međutim, neprihvatljiva jer počiva na danas obsolentnoj Marxovoj teoriji vrijednosti i jer previda činjenicu da su u kasnom kapitalizmu poduzetnici, posebno veliki, uključeni u državni sistem ekonomske politike, redistribucije, kojom se u određenim slučajevima pokrivaju gubici, materijalne stimulacije tehničkih inovacija i osnivanja novih poduzeća itd. Stoga se i ne može očekivati njihovo ozbiljno opiranje daljnjim mjerama redistribucije ako se one pokažu potrebnim za osiguranje stabilnosti društva. Drugim riječima, današnji poduzetnici u razvijenom kapitalizmu jasno razlikuju stremjenja za maksimiziranjem profita od opiranja raznim oblicima državne investicije u privredu.

Nedostatak rada dovest će do odumiranja radničke klase. Preostat će stvaralački rad, čime će razlikovanje tjelesnog i duhovnog rada postati bespredmetnim (iako njihova razlika neće biti premoštena, kako je to očekivao Marx). Širenje informacijskih tehnika otvara mogućnost novih oblika totalitarizma koji počivaju na informacijskom monopolu, ali i viših oblika demokracije na osnovi većeg bogatstva i obrazovanja stanovništva.

U zemljama realnog socijalizma rješavanje ekonomskih i socijalnih problema druge industrijske revolucije bit će lakše naći nego u kapitalističkim zemljama. Na političkoj razini je, pak, problem demokracije veoma akutan: razvoj znanosti i tehnike zahtijevat će uklanjanje svih prepreka slobodi mišljenja i drugim građanskim slobodama. Razmah znanosti moguć je samo ako je sloboda mišljenja zagarantirana u svim znanostima, a ne samo u onima čiji su rezultati neposredno tehnički iskoristivi. Bez, primjerice, slobodne filozofije nije moguć ni razvoj prirodnih znanosti sa širokim horizontom mišljenja. Sloboda znanstvenog mišljenja zahtijevat će šire političke slobode, budući da su pojedina područja znanosti organski povezana s politikom i ideologijom, tako da je moguće pretpostaviti da će znanstvenici željeti da slobodno komuniciraju i o svojim političkim pogledima.

Odbijanje da se prihvate ove konzekvencije imalo bi za posljedicu razvoj nekoga novog oblika totalitarizma i totalni poraz u konkurentnoj borbi s kapi-

talističkim zemljama. Opasnost od toga poraza nije imaginarna: partijska i državna birokracija posebno skreće razvoj u tom smjeru, budući da se plaši gubitka svojih pozicija vlasti kao posljedice opisane demokratizacije.

Na razini kulture može se očekivati prevladavanje provincijalizma i nacionalizma i obogaćivanje pojedinih kultura interakcijom. Neće, međutim, biti moguće izbjeći dominaciju onih kultura koje raspolazu novim sredstvima informiranja, tako da kulturni neimperijalizam i neokolonijalizam predstavljaju realnu opasnost.

Za dijagnozu i prognozu razvoja Jugoslavije posebno je važna Schaffova analiza specifičnih problema »trećeg svijeta«. Mnoge zemlje »trećeg svijeta« su na putu industrijalizacije, ali im nedostaju sredstva da provedu drugu industrijsku revoluciju. Stoga prijeti opasnost da njihovi dosadašnji razvojni napori dovedu samo do novog oblika zaostalosti (development to obsolescence). Važno je naglasiti da Schaff tu opasnost vidi i u nekim manje razvijenim zemljama »prvog« i »drugog« svijeta, dakle i u Evropi.

Imajući u vidu autorovu analizu problema demokratizacije u zemljama realnog socijalizma očito je da on političko-ekonomski sistem koji se pokazao funkcionalnim u mobilizaciji stanovništva za uklanjanje ratnih šteta i izgradnju osnovnih industrija ili čak u ubrzanu provođenju prve industrijske revolucije ne smatra zadovoljavajućim u odnosu na zahtjeve druge revolucije, kada znanstveni i drugi oblici stvaralačke djelatnosti postaju osnovnom proizvodnom snagom. Obsoletna politička struktura prijeti da na ekonomskom i socijalnom polju iznuđi razvoj ka zaostalosti.

Procesi automatizacije i robotizacije smanjit će interes industrijaliziranih zemalja za »treći svijet«: smanjit će se investicija zbog smanjenja interesa za jeftinom radnom snagom. Postupno rješavanje problema onečišćenja okoline i pritisak da se nečiste industrije presele u inozemstvo. Proizvodnja zemalja »trećeg svijeta« također će postati manje atraktivnom, budući da će automacija omogućiti jeftinu proizvodnju i u sadašnjim zemljama-uvoznicama. Pokušaji nerazvijenih zemalja da mjestimice uvedu nove tehnike ne obećaje velikim korist: problemi nabave skupih investicijskih sredstava neće biti praćeni komparativnom prednošću jeftine radne snage, budući da cijena rada u automatiziranoj

proizvodnji predstavlja beznačajnu stavku, dok će istodobno automacija potencirati probleme nezaposlenosti.

Kao jedini put za rješavanje tih problema Schaff vidi organiziranu pomoć razvijenih zemalja: financijsku, obrazovnu, organizacijsku itd. Razvijene zemlje moraju pri tome osigurati svoju kontrolu nad upotrebom sredstava pomoći, unatoč otporu primalaca, pogotovo u onim zemljama koje do sada nisu uspjele riješiti problem nerazvijenosti unatoč golemom zaduživanju u inozemstvu. Tu kontrolu, koja treba da se proteže od planiranja do definitivne izvedbe pojedinih projekata, treba da vrši neka od međunarodnih organizacija Ujedinjenih naroda, primjerice UNIDO ili FAO. Zahtjev za striktnom kontrolom počiva na spoznaji da privreda koja nije neovisna o kulturi, tj. da uspješan ekonomski razvoj nerazvijenih zahtijeva transformaciju njihove kulture koja će im omogućiti da nove tehnike kulturno integriraju. Krediti ili novčani pokloni sami po sebi ne omogućuju potrebni kulturni utjecaj.

U drugom dijelu knjige autor razmatra posljedice druge industrijske revolucije na socijalni karakter pojedinca. Tu se može očekivati jačanje umjerenog individualizma, iako ne treba zanemariti opasnost od manipulacije koju će omogućiti nove informacijske tehnike (primjerice, opasnost od usmjeravanja razvoja prema novim oblicima totalitarizma). Poseban psihološki problem predstavlja nalaženje novog »smisla života«, tj. nove svijesti o cilju životnih aktivnosti u novim uvjetima, kad će smanjenje količine potrebnog rada mnogim članovima društva onemogućiti da taj smisao nađu u radu. Rad daje životu smisao time što omogućuje osiguranje zadovoljenja materijalnih potreba i definira društveni status radnog čovjeka. Schaff očekuje postupno promjenu karaktera rada u smjeru stvaralačkih djelatnosti koje će dobiti dijelom biti dobrovoljne, tako da će nestati jasno razgraničenje između radnog i slobodnog vremena. No, i te djelatnosti će omogućiti zadovoljavanje materijalnih potreba, definirati socijalni status radnika i time predstavljati stimulan koji proizlazi iz mogućnosti društvenog uspona. Može se očekivati nagla ekspanzija obrazovanja, tj. priznanje permanentnog obrazovanja kao jednog oblika korisne i kreativne djelatnosti, koja je istovremeno u funkciji učenika i učitelja. Ovaj *Homo studiosus* ostvarit će stoljetne nade velikih humanista i omogućiti nastajanje *Homo universalisa*.

Smanjenje potrebe za proizvodnim radom uzrokovat će i radikalne promjene u vrijednosnom sistemu. Jedna od tih promjena odnosit će se na etiku rada: vrijednost rada neće više biti utemeljena na njegovim rezultatima (pa makar se tu radilo i o shvaćanju uspjeha u radu kao indikatora božje milosti, kao što je to slučaj u kalvinističkom protestantizmu), nego na njegovim imanentnim vrijednostima: ugodnosti, razvoju stvaralačkih sposobnosti itd. Druga važna promjena može se očekivati u vrednovanju potrošnje. Težnja za konzumerističkim ponašanjem karakteristična je za »gladne« ljude, tj. za ljude koji, iako im siromaštvo više ne prijete neposredno, i dalje žive u strahu od njega. U bogatom društvu potrošnja će prestati biti funkcionalna i kao izraz društvenog statusa. Time će biti otvoren put za daljnje promjene: može se očekivati jačanje altruističkih i filantropskih stavova, šire priznavanje egalitarizma kao vrijednosti koja ne počiva na generaliziranoj zavisti, viši društveni status intelektualaca, jačanje potrebe za životom u zajednici i za religijom itd.

Zaključno treba reći da je Schaffu, u skladu s njegovim namjerama, uspjele da napiše lako čitljiv tekst i da, unatoč izbjegavanju stručne terminologije, naročito s područja tehnike, prikaže i razradi osnovne probleme današnjice koji proizlaze iz recentnog razvoja proizvodnih snaga. Disproporcija se može uočiti u odnosu stupnjeva obradenosti društvenih konzekvencija triju tehničkih inovacija, koje autor smatra karakterističnim i odlučujućim za drugu industrijsku revoluciju: razvoja informatike, biotehnologije i jeftinih izvora energije. Posljedice prve od njih su jednoznačno detaljnije analizirane od mogućih posljedica ostalih. Ostaje nejasnim da li ta disproporcija odražava autorovu procjenu važnosti tih triju inovacija ili je posljedica činjenice što se posljednjih godina bavio prvenstveno pitanjima mikroelektroničke revolucije, o čemu svjedoči i izvještaj o društvenim posljedicama mikroelektroničke revolucije G. Friedrichsa i A. Schaffa 1982. Rimskom klubu. Teško je izbjeći određenu skepsu i u odnosu na autorov optimizam koji se odnosi na vjerojatnost ostvarenja pozitivne alternative društvenog razvoja na osnovi druge industrijske revolucije. Ton Schaffova teksta tu je mjestimice euforičan i indicira vjeru u mogućnost da se napokon ostvari, barem u zemljama »prvog« i »drugog« svijeta, sretan ljudski život.

Unatoč skepsi, poželjno je da se taj optimizam pokaže opravdanim: i u smislu izbora pozitivne alternative, i u smislu veoma optimistički prikazanog sadržaja te alternative.

Mojmir Križan

Recenzija
UDK 303

Robert K. Yin:

Case study reasearch

(Design and Methods)

Sage Publications, Beverly Hills 1984.

U repertoaru istraživačkih metoda kojima raspolaže politička znanost, studije slučaja stereotipno se ocjenjuje najneznanstvenijim postupkom, kojemu nedostaje ne samo unutrašnja metodološka valjanost, nego i eksplanatorna snaga. Studijama slučaja odriče se bilo kakva mogućnost generalizacije ili doprinosu izgradnji teorije. Njihova vrijednost suzuje se na ilustracije ograničene promatranom pojavom, u zadanome vremenskom i prostornom okviru. Najveći dio literature koja se temelji na istraživanjima pojedinih »slučaja«, na žalost, podržava takve ocjene.

Istovremeno, studije slučaja i istraživanja temeljena na tome metodološkom postupku uzimaju sve više maha kako u primijenjenim disciplinama društvenih znanosti (javnoj upravi, upravljanju, obrazovnoj politici, urbanizmu i sl.), tako i tradicionalnim disciplinama (psihologiji, sociologiji, političkoj znanosti i historiji).

Robert K. Yin u svojoj knjizi nastoji metodi studije slučaja povratiti znanstvenu rigoroznost i ravnopravnost među drugim metodama društvenih znanosti. On studiju slučaja razlikuje od postupka za prikupljanje podataka; ona je zao-kružena metodološka cjelina. Razlikuje je i od upotreba kao nastavnog sredstva, etnografskih promatranja ili takozvanih »kvalitativnih metoda«. Dakle, studija slučaja je istraživačka metoda koja posjeduje sve standardne faze me-

tolološkog postupka: definiciju problema, dizajn istraživanja, prikupljanje podataka, analizu podataka, znanstveni izvještaj.

Autor veoma pregledno, metodički korektno provodi čitaoca kroz realizaciju istraživačkog projekta upotrebom metode studije slučaja. Upravo zbog svoje preglednosti, ova je knjiga veoma koristan priručnik studentima i početnicima. Istovremeno, on studiji slučaja daje novu dimenziju kritikom onih istraživanja koja su ovu metodu »dovela na loš glas«, te je tako čini interesantnom i profesionalnim istraživačima.

Uvodno, Yin nas upućuje na temeljna polazišta svakoga istraživačkog postupka: kakvu vrstu istraživačkih pitanja postavljamo, da li istraživač kontrolira istraživani objekt ili pojavu, da li je fokus na suvremenom ili historijskom predmetu istraživanja. Studiju slučaja, općenito govoreći, možemo koristiti kao istraživačku strategiju kada su glavna istraživačka pitanja »kako« i »zašto«, kada imamo malu kontrolu nad istraživačkom pojavom (za razliku od laboratorijskih istraživanja) i kada je fokus na suvremenom, sa značajnim utjecajem realne životne situacije. Na temelju takva općeg određenja, Yin navodi dvije osnovne vrste studije slučaja: eksplanatorne ili deskriptivne i eksploratorne.

Prvi postupak s kojim se istraživač suočava jest oblikovanje istraživačkog zadatka, dizajn studije slučaja. Yin dizajn definira kao »logične sekvencije koje povezuju empirijske podatke s pretpostavljenim istraživačkim pitanjima i, naposljetku, sa zaključcima istraživanja« (str. 28). Dizajn je akcijski plan koji sadrži četiri osnovna zadatka: na koja se pitanja traže odgovori, koji su relevantni podaci, koje podatke prikupljati, kako analizirati podatke.

Korektno oblikovani istraživački postupak mora zadovoljiti nekoliko standardnih tekstova valjanosti.

- (1) Konstruktivna valjanost, korektno operacionalizirane postupke i mjere za prikupljanje podataka, koji neće biti podvrgnuti subjektivnim i vrijednosnim interpretacijama (što je najčešća zamjerka ovoj metodi).
- (2) Unutrašnja valjanost, eksploratorna studija slučaja mora imati jasne uzročno-posljedične veze.
- (3) Vanjska valjanost, određenje područja za koje prikupljeni podaci mogu imati interpretativnu vrijednost.

(4) Pouzdanost, mogućnost provjere, da se istim procedurama istraživanja moraju dobiti jednaki krajnji rezultati.

Yin smatra da će poštivanje tih kriterija u značajnoj mjeri onemogućiti tradicionalne kritike ove metode kao subjektivne, aljkave, nepouzdanane i jednokratne.

Dizajn studije slučaja potrebno je prilagoditi osnovnim tipovima ove metode. Yin razlikuje četiri osnovne vrste studije slučaja:

- (1) jednostruka studija slučaja s jednom jedinicom promatranja,
- (2) jednostruka studija slučaja s više podjedinica promatranja,
- (3) višestruka studija slučaja s jednom jedinicom promatranja,
- (4) višestruka studija slučaja s više podjedinica promatranja.

Slijedeća faza istraživačkog postupka jest priprema za prikupljanje podataka. Yin nas upozorava da je provođenje studije slučaja jedan od najtežih postupaka, jer zahtijeva od istraživača najviše osobnog angažmana u samom prikupljanju podataka (provođenje pisanog upitnika može se u velikoj mjeri prepustiti suradnicima na terenu ili studentima). Raznolikost upotrebljenih postupaka za prikupljanje podataka zahtijeva od istraživača više različitih umijeća: on mora znati postavljati »dobra« pitanja i interpretirati odgovore, mora biti dobar »slušalac«, mora se prilagoditi različitim situacijama u provođenju istraživanja i biti osjetljiv na pojavu novih problema ili uvida, mora dobro poznavati područje koje istražuje, ne smije posjedovati predrasuda ili predujerenja o istraživanoj pojavi. Za postizanje tih vrlina Yin preporuča vježbe i treninge.

U pripremnoj fazi je i izrada protokola istraživanja kojim se utvrđuje konkretna strategija istraživanja i povećava njegova pouzdanost. Protokol treba da sadrži: pregled projekta (ciljeve i zadatke, opis situacije, referencije literature), procedure istraživanja na terenu (punomoći, pristup istraživanim pojavama, ličnostima ili objektima, podsjetnici i sl.), istraživačka pitanja (pitanja koja se moraju postaviti, informacije koje treba prikupiti, potencijalni izvori informacija), nacrt budućega istraživačkog izvještaja (opći nacrt, poglavlja, bibliografije i dokumentacija).

Neposredno provođenje studije slučaja Yin povezuje s fazom prikupljanja

podataka. On navodi šest osnovnih izvora podataka:

- (1) dokumenti: pisma, podsjetnici i ostale pisane komunikacije; pozivi na sastanke, dnevni redovi i ostali pisani izvještaji; službeni izvještaji određenih administrativnih tijela; studije povezane s istraživanjem, knjige, stručni članci, novinski izvještaji;
- (2) arhivski podaci: knjigovodstveni podaci; podaci o budžetu i organizacijskoj strukturi; popisi imena ili drugih podataka; statistički podaci; osobni podaci (dnevnik, pisma, autobiografije i sl.);
- (3) intervju; Yin preporuča nekoliko vrsta intervjuja: slobodni-nestrukturirani, usmjereni (prema vremenskom periodu ili nekom sadržaju), strukturirani (kao usmena ili pisana anketa);
- (4) neposredno promatranje;
- (5) sudjelujuće promatranje;
- (6) artefakti: predmeti povezani sa sadržajem istraživanja.

Kako bi studija slučaja zadržala potrebnu znanstvenu rigoroznost u prikupljanju i upotrebi podataka, Yin preporuča da se prikupljanje podataka provodi imajući na umu tri osnovna kriterija: korištenje višestrukih izvora podataka, stvaranje baze podataka (koja može omogućiti naknadnu sekundarnu analizu) i povezivanje podataka u uzročno-posljedični lanac dokaza.

Premda je u mnogim istraživanjima prikupljanje podataka samo sebi svrhom, njihova analiza i interpretacija temeljni su cilj svakoga znanstvenog poduhvata. Analiza prikupljenih podataka sastoji se u njihovu razumijevanju, kategoriziranju, razvrstavanju ili drugom kombiniranju koje se odnosi na njihovo povezivanje s ciljem istraživanja. U toj fazi istraživanja Yin opisuje osnovne strategije analize podataka. Osnovni modeli analize podataka jesu: usporedba modela (logična usporedba strukture prikupljenih podataka s pretpostavljenim modelom ili pretpostavljenim suprotnim interpretativnim modelom), formuliranje kategorija koje će pomoći deskripciji problema, formiranje različitih vremenskih serija koje mogu ukazati na povezanost podataka u nekom periodu i olakšati uzročno-posljedičnu analizu.

Ova faza, premda je različite tehnike mogu olakšati, predstavlja kreativni napor istraživača da, najčešće nepregled-

nom, mnoštvu podataka »udahne« smisao i značenje.

Posljednja faza svakoga istraživačkog poduhvata, pa tako i studije slučaja, jest izvještaj. Izvještaj može imati različite oblike, ali je najčešće pisani. Prije nego što se istraživač poduhvati pisanja svog izvještaja (premda Yin sugerira da se neki dijelovi mogu pisati i u toku same terenskog rada), mora odrediti nekoliko prethodnih elemenata, prije svega onoga komu piše svoj izvještaj: publiku. Publiku kojoj se obraća utječe ne samo na oblik izvještaja, nego i na njegov sadržaj i stil. Publiku je uglavnom slijedeća: kolege unutar iste ili srodne discipline, političari i profesionalci na određenom području javne djelatnosti, specijalne publike (doktorske i stručne komisije), financijeri istraživanja, opća čitalačka publika. Pisati za svaku od tih publika zahtijeva različite naglaske i interpretacije, tako da bi često bilo korisno pripremiti nekoliko različitih verzija izvještaja.

Struktura izvještaja može biti različita: linearno-analička, komparativna, kronološka itd. Istraživač će se u ovoj fazi susresti i s nekoliko praktičnih, ali i važnih pitanja: da li osobama i pojavama u istraživanju dati stvarna imena ili ih prikriti u anonimnoj interpretaciji? Završeni izvještaj veoma je korisno dati na čitanje istaknutim pojedincima u analiziranom istraživanju. Mnoge njihove primjedbe mogu pomoći istraživaču u boljem razumijevanju slučaja. Naravno, osnovna profesionalna etika zahtijeva da izvještaj pročitaju i kolege u struci, koji će ukazati na potrebne dopune ili slabosti istraživanja.

Na kraju ove korisne i instruktivne knjige Yin preporuča nekoliko elemenata koji će pomoći da studija slučaja bude uspješna: treba izabrati važan ili interesantan slučaj za istraživanje; istraživanje mora u svim svojim fazama biti kompletno i cjelovito; izvještaj mora, osim istraživačeve, ukazati i na alternativne interpretacije i na njih zadovoljavajuće odgovoriti argumentirajući vlastiti pristup; istraživanje mora pružiti i uvjerljive dokaze i empirijske potvrde prethodnih hipoteza; i napokon, izvještaj mora biti napisan jasnim, ali i atraktivnim stilom koji će plijeniti pažnju čitalaca.

Knjiga Roberta Yina, inače profesionalnog istraživača, napisana je sukladno preporukama koje on u njoj iznosi. Pregledna i sistematična, ona je izuzetno koristan priručnik i podsjetnik u reali-

zaciji studije slučaja. Kriteriji koje Yin postavlja pred istraživača rehabilitirat će i studiju slučaja kao istraživačku metodu. Dodatnu vrijednost knjige predstavlja iscrpna i novelirana literatura s područja metodologije društvenih znanosti.

Ivan Grdešić

Prikaz

UDK 32:800.8 + 801:316

Slobodan Inić: Govorite li politički?

Izdavačko-istraživački centar SSO Srbije,
Beograd 1984.

U kulturnoj antropologiji jezik je tvorina koja pripada isključivo čovjeku. On je »sistem fonetskih simbola za izražavanje saopštljivih misli i osećanja« (Edvard Sapir *Ogledi iz kulturne antropologije*, BIGZ, Beograd 1974, str. 19). Nasuprot jeziku, govor je primjena jezičnih normi u komunikativnom djelovanju. Jezik se mora razlikovati od govora, jer svako simboličko pripočavanje ne znači »postojanje jezika« (E. Kale).

Čovjekovo djelovanje odvija se saobraćanjem/govorom, a u politici — *političkim govorom*. Govoriti politički znači *skrito* izražavati političke simbole, interese i odnose moći. Ovaj ogled upravo se bavi ovom vrstom govora.

Kroz četiri odjeljka Inić opisuje zlorabljenje jezika u politici, odstupanje od jezičnog standarda, pojavu novogovora i metagovora, odnos političkog govora i političkog sustava, klasni govor, te šaljuvu stranu političkog govora. Tekst je prožet kritikom izobličnog jezika. Iz sadržaja je uočljiva njegova težnja ka prikazu političkog govora kao skritog, manipulacijskog govora moći i interesa. Politički govor je manipulacijski jer skriva stvarne odnose u zajednici tako što izbjegava ključne riječi i pojmove. Stoga njegova uloga nije orijentacijska već dezorijentacijska, odnosno *ideologijska*. Skritost političkog govora ispoljava se u obliku nerazumljivih rečenica popraćenih mrmrljanjem, tikovima i šumovima u

komunikacijskom kanalu. Za takvu komunikaciju važniji je subjekt od sadržaja poruke. Ovaj govor »mikrofonskih moćnika« unaprijed je režiran s poznatim sudionicima, pa je otuda više nego nezanimljiv. Režirani govor čista je kaka/ fonija tehno-biro-politokracije — stručnjaka sudnjeg dana.

Politički govor hijerarhijski je ustrojen, pa svakom može reći taman onoliko koliko mu dopušta njegova politička uloga. Zacijelo je hrabrost preskočiti dopuštenu granicu ili se omaći i progovoriti istinu. U sistemu s karizmatičkim oznakama vrijedi pravilo da se govore i ponavljaju misli karizmatičke ličnosti, da se *malo misli i puno vjeruje*. Primjenom ovog pravila ne može se ništa izgubiti. Naprotiv!

U političkom govoru neki su uvijek u pravu, a drugi zbog svoje pozicije i nemoci obezpravičeni. Takav odnos naznačen je upotrebom zamjenica »mi« i »vi«. »Mi« znači da se može biti uvijek u pravu, »oni«, pak, jesu samo i opet u krivu! (str. 14.) Politički govor obavezno prate *prazni i puni kodovi*. Prazni kodovi nemaju neko bitno značenje, a puni se razlikuju »u pogledu veće sadržajnosti« (str. 15). Nezaobilazna je zloupotreba političkih riječi/simbola preko »semantičkih pomaka« i »zatvorenog jezika«. Bit ovih pomaka jest da se znakovima »daju druga značenja, koja odgovaraju mistifikatoru ili grupi mistifikatora« (str. 24). »Zatvoreni jezik«/govor je onaj kojeg koriste partija i država. Njemu se nije poželjno suprotstavljati, jer je on uvijek s »razlogom« u pravu. Sastavni dio političkog govora jest »figura o neprijatelju«. Sto se postiže njome? Postiže se pokretljivost članova zajednice, razvijaju se budnost i spremnost, podstiču se ugroženost i napetost i motivira za obranu od zajedničkog neprijatelja. Neprijatelj ne mora biti jedan, može biti i »neprijatelj svih boja«. Ako on uopće ne postoji, nije važno, moguće ga je izmisliti. Ovu govornu figuru »koriste oni koji misle da je vlast njihovo lično dobro« (str. 36). Uostalom, ona postoji zbog njih, a ne zbog naroda, kako bi mogle pomisliti naivne duše.

Politički govor služi se cenzurom, spletkama, kontrolom onih koji nisu na poziciji i tehnikama skrivanja istine. Njegov je cilj da se postojeće prikaže »podnošljivim« bez alternative, ideologiziraju ljudi, artikulliraju interesi i obrani postojeće (str. 30-34). On je uređen prema pravilima političkog sustava. Riječi ovog govora uvijek su za sustav. One ga

opisuju i uzvisuju, slave ga i uvjeravaju narod da nema boljih od njega. Riječima političkog novo/govora i meta/govora ljudi su obezličeni i shvaćeni kao »subjekti« ili »strukture«. Takav govor, po autorovu sudu, izaziva poteškoće (str. 91—97), jer malo tko razumije sadržaj i pravi smisao poruka, jer je posrijedi nerazumljivo jednogovorenje (monologiziranje). Dijaloški politički govor moguć je uključivanjem i drugačijeg mišljenja. No, tako nešto ovisi o odnosima moći.

U klasnim društvima susrećemo više političkih govora, ali je samo jedan vladajući/monopolni. Vladajući govor jest govor vladajuće klase. Ostalim klasama ili društvenim slojevima prepušteno je na volju da šutnjom osporavaju postojeće ili apstiniraju od govora, što je ipak veoma teško.

Parafrazom poznate Hegelove izreke o odnosu umnog i zbiljskog: »SVE ŠTO JE ZBILJSKO, SMIJEŠNO JE, SVE ŠTO JE SMIJEŠNO, ZBILJSKO JE«, Inić u posljednjem odjeljku humorističko/satiričkim pristupom prikazuje kako je politički govor zapravo smiješan i kako ljudi koji nastoje oko političkih stvari govore o svemu i svacemu a da se ne propituju o utemeljenosti svoga govora. O tome pomno svjedoči kratka priča o ljudima kojima politika život znači, u državi Na-rubu-pameti, odnosno o »rudnom bogatstvu tantalijskima« (str. 139—148). A za sve kojima je moć najprije na umu, stoji zgodna uputa kako da uspiju u političkom govoru.

Kako se radi o ogledu, u ovoj je knjizi izbjegnuto strogo jezikoslovno/politologijsko izlaganje, ali su ipak zadržane osnove ilustriranim primjerima. Posebno se stilski doimaju kraće sentencije i inverzije riječi, što pojačava dojam pri čitanju teksta. Tekst pokazuje kako je moguća suradnja između jezikoslovija i politologije. Neka terminologijska nerazlikovanja i ponavljanja ne umanjuju mu vrijednost, koja se izražava u dekodiranju zakrinskih znakova politike kao čovjekove sudbine (Esad Čimić).

Andelko Milardović

Recenzija
UDK 321.74 (497.1)

Zbornik:

Prijepori oko političkog sistema

Centar za idejno-teorijski rad GK SKH
Zagreb, Zagreb 1985.

U vrijeme raspru oko »Kritičke analize funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja« svakako će kao prilog dobro doći i zbornik radova s idejno-teorijske rasprave u povodu knjige Jovana Mirića *Sistem i kriza*, koja je u organizaciji Centra za idejno-teorijski rad GK SKH Zagreba održana koncem 1984. godine. Sada je trenutak da se nakon prvotne nervoze, koja je prethodila izdanju Mirićeve knjige, smireno ocijene kako kontroverzna knjiga, tako i reakcije na nju.

Kako tridesetak znanstvenih i društvenih radnika, čiji su radovi prezentirani u zborniku, ocjenjuju Mirićevu knjigu? S tako brojna skupa teško bi bilo očekivati jedinstveni ton rasprave, a još teže identičnost u razini znanstvene analize. Tome se, uostalom, nitko i nije ni nadao. Prvo valja konstatirati da je emocionalnost knjige malo koga ostavila nepredjeljenim. To još ne znači da je rasprava protekla na liniji apriornoga prihvaćanja ili odbacivanja Mirićeva djela, već se smirenom argumentacijom (koliko su to dopuštale problematika rasprave, kao i teorijska spremnost autorâ) nastojalo podržati, odnosno opovrći određene Mirićeve (hipo)teze. Opća je konstatacija da je riječ o knjizi »koja može uzdrmati građansku svijest« (N. Visković). Jedni autori smatraju da je knjiga »u žarište analize stavila neke ključne probleme našeg političkog trenutka«, velika pitanja »našeg socijalizma i današnjice« (V. Vasović), te da predstavlja dobar povod za ozbiljnu raspravu o spornim problemima. Drugi, pak, misle da su postavljena pitanja koja mogu dovesti samo »do zamagljivanja ciljeva«.

Mišljenja su podijeljena i glede konzistentnosti i preciznosti Mirićeva kategorijalnog aparata. Hvali se izražavanje pomoću »jasnih kategorija i pojmova«, ističe da je knjiga »intelektualno inspirativna« (B. Caratan), s jedne strane, ali

se i prigovara zbog nekonzistentnosti i nepreciznosti kategoričalnoga aparata, s druge strane. (Primjerice, Z. Vidojević smatra da Mirić ne određuje »neke svoje ključne pojmove: rad, radničku klasu, vlast, moć«. U zborniku ima još primjedbama da su pojedine analize nedostatne, formalne ili pak pogrešno izvedene!) Moguće se suglasiti u ocjeni da je knjiga »iako na mnogim mjestima dostiže razinu znanstvenog rada..., ponajviše politički esej, a u određenoj mjeri i politički pamflet« (S. Sokol).

Bilo bi iluzorno i neprobrati, a kamoli raspravljati o svim problemima što su prezentirani u *Prijeporima*... Najviše je bilo riječi o Mirićevoj tezi da je Jugoslavija oblik države sa sve više elemenata konfederacije. Konkretno, elemente konfederacije autor vidi u: proklamiranome državnom suverenitetu federalnih jedinica, prenaplašenju ulozi republika i pokrajina sa »stajališta podjele nadležnosti te sa »stajališta strukture i djelovanja skupštine SFRJ«,¹ u rotaciji i jednoglasnosti po paritetnom načelu itd.

Prije nego što navedemo protuargumente, neophodno je rastumačiti pojam »suvereniteta«, koji je glavni »krivac« zbog kolizije kako znanstvenika, tako i javnosti oko kategorija federativnoga, konfederativnoga te unitarnoga državnog uređenja.

Usprikoš tome što Mirić često koristi pojmove nacionalnog, narodnog i državnog suvereniteta (suverenitet rada je druga razina narodnog suvereniteta) zamjera mu se zbog nedovoljne konzistentnosti i preciznosti u uporabi tih pojmova te nedovoljnoga poznavanja ustavno-pravne teorije.² Pažljivim čitanjem *Prijepora*... lako je ustanoviti da Mirić nije jedini kome se taj prigovor može uputiti.

Više autora smatra pojam državnog suvereniteta nepodesnim za razumijevanje odnosa savezne države (saveza država) i (kon)federalnih jedinica, jer se u slučaju rabljenja državnoga suvereniteta ne mogu povući granice između konfederativnoga i federativnoga te federativnoga i unitarnoga državnog uređenja u odgovoru na pitanje tko je suveren: (kon)fe-

deralna jedinica ili savezna (savez) država. Za narodni suverenitet bitno je pitanje vlasti: tko je izvor vlasti i kome pripada vlast u državi. Narodni suverenitet ima dvije razine: govori se o narodu kao skupu političkih građana, citoyena, ali i o »radnome« narodu, tj. o suverenitetu radničke klase i radnih ljudi. Nacionalni suverenitet »označava pravo nacije na samoopredjeljenje« (S. Sokol). Tim činom nacionalni suverenitet iscrpljuje se sve do ponovnog postavljanja pitanja prava nacije na samoopredjeljenje.

Dvije su moguće razine na kojima se može otkloniti (ili podržati) prigovor o konfederalizmu. Grupa autora, slijedeći Kardeljevo tumačenje, smatra da su stare kategorije građanskoga društva, poput »federalizma« ili »konfederalizma«, neprikladne za analizu i razumijevanje ustavnih rješenja koje impliciraju bitno izmijenjene društvene odnose (npr. Z. Tomac). Drugi (npr. T. Jantol) tvrde suprotno, smatrajući da te kategorije još imaju realni društveni sadržaj. Oni su suglasni s Mirićevom tezom da proces samoupravne integracije nije toliko napredovao da bi državni oblik, unutar kojega se on odvija, bio beznačajan. Na drugoj razini smatra se da se ocjena o tome da li je neko državno uređenje federativno ili konfederativno ne može izvesti s politološkog, nego isključivo s ustavno-pravnoga aspekta. »Pravnik može, dakle, a u ostalom nitko drugi, izjaviti nešto u vezi s federalizmom što polaže pravo na opću valjanost, te je to dužan i učiniti. No, to nije slučaj s političkim i socijalnim znanstvenicima«.³

Mirićev prigovor da nijedna federacija, poput SFRJ, nije proklamirala državni suverenitet federalnih jedinica osporilo je više autora. U raspravi o pojmu suvereniteta sadržan je dio odgovora: federalne jedinice u SFRJ jesu države, ali ne i suverene, barem ne sa stajališta državnog suvereniteta. U Ustavu jasno piše da suverenost pripada narodu, da je jedinstvena te da pripada radničkoj klasi i svim radnim ljudima. Nadalje, na više mjesta u *Prijeporima*... istaknuto je da državni suverenitet federalnih jedinica proklamiran u ustavima Švicarske i SSSR-a. (B. Caratan navodi da »svi sovjetski ustavi od 1918. do Ustava iz 1977. sadrže čak pozitivnu odredbu o pravu republika na otcepljenje«, str. 183.) Ustvrdeno je, također, da ni konstatacija po

1 Jovan Mirić, *Sistem i kriza*, CKD, Zagreb 1984, str. 24.

2 S. Sokol navodi da se u javnosti često miješaju pojmovi nacionalne i narodne suverenosti (*Prijepora*..., str. 129). V. Mratović konkretno zamjera zbog miješanja državnoga i narodnog suvereniteta (*isto*, str. 156).

3 F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb 1974, str. 180.

kojoj element konfederalizma jest i neophodna suglasnost skupština svih socijalističkih republika pri reviziji Ustava nije točna. Ustav SAD iz 1787. i kanadski Ustavni zakon iz 1981. za promjene ustavnih odredbi zahtijevaju suglasnost svih federalnih jedinica, no to nije razlog da ih smatramo konfederacijama. Moguće je navesti i druge argumente »za« i »protiv« konfederalizma no, da li bi time dosegli ono bitno što karakterizira naš društveno-politički realitet? »Federalno uređenje uvijek funkcionira unutar nekog posebnog političkog, socijalnog i kulturnog konteksta, a izoliranje federalnog elementa vrlo je teško, možda čak i nemoguće.«⁴

U *Prijeporima*... o sistemu ima dosta riječi. O krizi je, pak, mnogo manje riječi, što je vjerojatno posljedica zanemarenosti toga pojma u društvenim istraživanjima.

Mirićevo određenje krize nije jednoznačno.

»Križa s kojom smo suočeni i iz koje nužno mislimo nije (ili nije prvenstveno), kao što smo već istakli, ekonomska. To je prije svega ekonomski, materijalni izraz društvene, moralne krize.«⁵

»Samoupravljanje je u krizi u svom nukleusu — u čovjeku... Samoupravljanje jest u krizi prije svega zato što nije uspijevalo pokrenuti sve ljudske stvaralačke potencijale.«⁶

Što je uzrokom takve motivacijske krize? Mirić smatra da politički sistem: ne proizvodi jedinstveni samoupravni produkcijski odnos (koji bi trebao biti generator jugoslavenskog zajedništva), neprestano destruiraju život društva (dominacija politike nad ekonomijom) odvajanjem radnika jednih od drugih, prepušta ih na milost i nemilost nacionalnim birokracijama, koje ih inficiraju malograđanštinom, nacionalizmom, egoizmom itd, razaraju im klasnu svijest te napokon bivaju prepušteni sami sebi i padaju u apatiju, razočaranje i nemoć.

No, da li je motivacijski kriza presudna za sistem? Da li su čuvstva državljana faktor o kome ovisi opstanak sistema? Odgovor je nesumnjivo negativan. U tome je značajno tumačenje Lerotića, autora jednoga od ponajboljih pri-

loga u zborniku, koje baca dodatno svjetlo na Mirićevo tumačenje krize razlikovanjem političke zajednica (interesne, neosjećajne, racionalno organizirane radne grupe) i zajednice doživljaja (osjećajne, neinteresne grupe). Lerotić smatra da ta distinkcija omogućuje jasan uvid u Mirićevo određenje krize kao na pitanje zašto obična kriza rasta⁷ može izazvati takvo povišenje temperature u javnosti. »Doživljaji i osjećaji ne korespondiraju sa stvarnim zbivanjima i povijesnim procesima« (str. 209). Moguće se suglasiti i s I. Šiberom kada tvrdi da »psihologija ima što da kaže o prirodi krize (zajednice doživljaja, op. E. J.), njenim simptomima i mogućim modalitetima ponašanja ljudi u kriznoj situaciji« (str. 242). Analizirajući priloge u raspravi možemo uvjetno govoriti o četiri različita pogleda na uzroke krize. Prvi je suglasan s Mirićem u konstataciji sistemskog proizvodnja krize. On je usmjeren na Ustav i izvedeni politički sistem te zahtijeva institucionalne promjene. Drugi, pak, vidi uzrok krize ne više u legitimnome političkom sistemu, nego u sistemu koji se razvija mimo i protiv samoupravljanja, u etatizmu, političkom posredovanju itd. Treći vide uzroke krize u faktorima iznad sistema, u čudima svjetskog tržišta, logici multinacionalnih kompanija i banaka itd. Napokon, četvrti vide temeljni uzrok krize u klasno-proizvodnim odnosima, u načinu proizvodnje koji mimo želja i papira birokracije zahtijeva sebi primjerenju političku i pravnu nadgradnju.

»Ako su tako klasni odnosi vlasništva i vlasti krajnje određujući naspram modaliteta ustavnog sistema, onda su i pitanja federalizma i konfederalizma, integracije i dezintegracije, nacionalizma i jugoslovenstva, ma koliko ta pitanja bila sama po sebi važna i povratno djelujuća na temeljne klasne odnose, ipak posljedne stvari a ne glavni činioci u sadašnjim političkim problemima i konfliktima« (str. 36). Doista, koje bi pitanje moglo biti važnije od stvaranja pretpostavki za razvoj novog načina proizvodnje, a ono obuhvaća probleme rada, radničke klase, odnose države i samoupravljanja, probleme vlasništva i vlasti itd. Mirić često rabi pojmove »rad«, »radnička klasa«, (misleći

4 F. Neumanna, isto, str. 181. Slično kaže i T. Jantol: »Rasprava koja ne vodi računa o društvenoj osnovi federalizma, promašuje ono bitno u svemu tome« (str. 233).

5 J. Mirić, isto, str. 226/27.

6 Isto, str. 258.

7 Lerotić, osim krize rasta (koja je oblik krize distribucije ili krize autoritativne alokacije vrijednosti), govori o krizama političkoga identiteta, političkoga legitimiteta, političke participacije i političke penetracije (*Prijeperi*..., str. 204).

na njezin revolucionarni suverenitet, a ne empirijske interese), »poradničenje«, »suverenitet rada«, »demokratska republika rada« itd. Revolucionarni subjektivitet radničke klase on, dakako, povezuje sa subjektivitetom rada. No, nameće se niz pitanja koja tek traže odgovore o prirodi toga »rada«. Možemo li uopće jednoznačno odrediti pojam rada? Da li je rad jedino određenje čovjeka kao čovjeka? Može li se poradničenje poistovjetiti sa socijalizmom (podruštvljavanjem)? »Čovjek nije u svojoj biti radnik; naprotiv, čovjek kao radnik je otuđenje čovjeka... Konačno, treba, nasuprot nekim brzopletim marksistima i kritičarima Marxa, vidjeti da je Marxu samom potpuno strano određenje čovjeka kao homo fabera. To je, naprotiv, određenje političke ekonomije i novovjekovne filozofije, protiv koje je usmjerena čitava Marxova misao«.⁸

Nadajmo se da ova knjiga neće ostati izuzetkom, iznimkom, nego da će pripomoći razvoju svijesti o potrebi učestalijih rasprava, pogotovo o djelima koja svojom vrijednošću i aktualnošću omogućavaju razvoj naših društvenih znanosti.

Josip Esterajher

Recenzija

UDK 37 (100) + 378 (497.1) (091)
+ 378.001.8

Milan Milutinović:

Univerzitet — eppur si muove!

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva,
Beograd 1985.

Knjiga Milana Milutinovića *Univerzitet — eppur si muove!* obuhvaća 390 stranica. Podijeljena je u četiri tematski raščlanjena dijela: I Tendencije u razvoju obrazovanja u svetu; II Reforma vaspitanja i obrazovanja u svetu; III Dosađajući razvoj visokog školstva u SFRJ i SRS; IV Mogući pravci daljeg razvoja i reforme visokog školstva. Na kraju je op-

širna i kompetentno sačinjena bibliografija domaće i strane literature koja se bavi problemima znanosti i obrazovanja, kao i bibliografija dokumenata vezanih uz analiziranu problematiku.

Riječ je o knjizi koja kompetentno, argumentirano, objektivno i u osnovi znanstvenim sredstvima izvještava o temeljnim problemima obrazovanja i znanosti u svijetu, Jugoslaviji i SR Srbiji. U središtu autora interesa nalazi se »sveto trojstvo«: nauka, privreda, obrazovanje. Tom institucionalnom sklopu dodana je i moderna država, koja značajno utječe na tokove znanstvenih istraživanja i procese univerzitetskog naučavanja.

U prvom dijelu autor analizira krizu svjetskoga obrazovnog sistema, na temelju relevantne inozemne literature i drugih dokumenata, prvenstveno izvještaja UNESCO-a o stanju svjetskoga obrazovnog sistema. Kriza obrazovanja najuže je povezana s tokovima znanstveno-tehničke revolucije i ne može se razmatrati izvan njezinih okvira. Autor uočava nastale teškoće u povezivanju znanstveno-istraživačkog i obrazovnog procesa, te elemente krize nalazi u neadekvatnoj povezanosti tih dvaju sistema. Isto tako, autor posebnu pažnju posvećuje odnosu znanstveno-tehničke revolucije, obrazovanja i društvenog napretka. Usvajajući provjerenu spoznaju da znanost i obrazovanje postaju vodeći pokretači i nosioci društvenog napretka autor se nalazi u nedoumici da li da znanost i obrazovanje odredi kao funkciju društva ili da, naprotiv, samo društvo promatra kao rezultatnu suvremene znanstveno-tehničke revolucije i nagle deseminacije znanja posredstvom modernoga demokratiziranog obrazovanja. Pitanje o subjektu suvremenog napretka neprekidno prati tok autorova izlaganja i on se često u različitim formulacijama nalazi u nedoumici da li da subjekt napretka vidi u obrazovanju, u znanosti i tehnici ili u društvu. Tako, primjerice, na str. 69, piše: »... Obrazovanje bi moralo biti tako organizirano da ne 'trči' za inovacijama i ubrzanim razvojem nauke i tehnologije već da mu predhodi da ga predvodi i da sudbinski na njega utiče...«, a na strani 295: »Ukratko, prvo naučni rad — na onda nastavni rad i obrazovanje kao nastavak naučnih istraživanja i dostignuća«. Jednake nedoumice prate autora kao određuje odnos obrazovanja i društva. On će, primjerice, na str. 79, tvrditi da »je za daljnji razvoj visokog školstva vrlo značajno da se što pre i što više prilagodi potrebama svakog pojedinačnog društva«.

8 Vanja Sutlić, *Bit i suvremenost*, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1967, str. 26, 27.

da bi na str. 292. zastupao tezu »... da će obrazovanje postati ubrzo ne samo uslov nego i preteča razvoja, odnosno da prethodi ekonomskom razvoju, kao i da je obrazovanje prvi put u istoriji na pravcu da bude angažovano na pripremanju niza budućih generacija za jednu vrstu društva, koje još uvek ne postoji kao realnost«. Takva protuslovlja ne umanjuju vrijednost autorovih analiza; naprotiv, ona proizlaze iz njih kao živi izraz društvenih snaga koje se sukobljavaju na pravcu suvremenog povijesnog napretka. Analizirajući svjetske procese autor uvijek naglašava specifičnosti našeg razvoja, te svjetske dileme uvijek prelama kroz prizmu naše društvene, političke i povijesne situacije.

U drugom dijelu Milutinović analizira reformu obrazovanja i odgoja u Jugoslaviji. Svoje analize započinje opisom historijskog razvoja školskog sistema u staroj Jugoslaviji, da bi u nastavku opisivao tokove poslijeratnih reformi obrazovnog sistema. Autor se nedvosmisleno opredjeljuje za povezivanje privrede i obrazovanja, kao i za ravnopravno sudjelovanje prosvjetnih radnika u tokovima reforme obrazovanja sistema. On je odlučno protiv etatiističkog kreiranja obrazovne politike bez sudjelovanja radnih ljudi iz obrazovanja i privrede. Istovremeno, jasno naglašava da nema korjenite reforme obrazovnog sistema bez globalnih društvenih promjena: »Reč je, dakle, o društvenom procesu, o dubokoj transformaciji čitavog našeg društva, pa je tim pre odgovornost za kvalitet započetih promena odgovornosti svih društvenih činilaca, odnosno celokupnog društva (str. 124). U cijeloj studiji nije do kraja razjašnjeno što autor podrazumijeva pod pojmom »duboke transformacije društva«. On se neprekidno poziva na ZUR i Ustav, te dio promjena vidi na pravcu realizacije tih dokumenata. Međutim, s obzirom na svjetske trendove znanstveno-tehničke revolucije, on očigledno misli da znanstveno-tehnička revolucija i ekspanzija obrazovanja donose sa sobom nepredvidive promjene prema kojima se društvo tek treba institucionalno i koncepcijski odrediti.

U nastavku svojih razmatranja autor varira tu problematiku, da bi naposljetku krizu našega obrazovanja sistema objasnio iz krize društvenih odnosa, a ne iz neadekvatne koncepcije obrazovnog sistema. Takav stav, koji dijele i neki drugi autori, izaziva opetovano pitanje o subjektu obrazovne politike. Zakazivanje mnogih reformskih zahvata, koje autor

konstatira, ne može se objasniti ni samo recidivama klasičnoga građanskog školskog sistema niti iz nedefinirane krize društvenih odnosa, već prvenstveno, i u skladu s drugačijim autorovim formulacijama, iz neadekvatne percepcije biti znanstveno-tehničke revolucije koja je podjednako na djelu kod zakonodavca, u privredi, a dijelom i u samom visokom obrazovanju. Autoru ne izmiču ti problemi. On izričito naglašava: »... Za razne subjekte u društvu i u institucijama visokog školstva taj konačni cilj nije uvijek bio isti, niti je uvijek, pa ni sada postojala suglasnost između toga što se podrazumeva pod stvarnom i suštinskom reformom visokog školstva, a što se podrazumeva pod evolucijom i inovacijama u visokom školstvu« (str. 165). Autor se, međutim, u svim ovakvim nedoumicama opredjeljuje za nadolazeću znanstveno-tehničku revoluciju, za drugačije vrednovanje znanstvenog i obrazovnog rada, za privredni sistem koji neće gušiti motivaciju radnika za radikalnim inovacijama proizvodnog procesa posredstvom suradnje s vrhunskom znaošću i vrhunskim kadrovima.

U trećem dijelu Milutinović razmatra dosadašnji razvoj visokog školstva u Jugoslaviji i Srbiji, vođen pitanjem da li je taj razvoj kočnica ili pokretač razvoja. Iscrpnim navođenjem statistika on prati tokove naše obrazovne politike, dobre i loše strane demetropolizacije mreže visokog školstva, doprinos visokog školstva društvenom napretku. Autor konstatira da je neravnomjerni razvitak visokoškolskog obrazovanja uvjetovan, velikim dijelom, odsustvom precizno razrađenog koncepta znanstvene politike (usp. str. 222), te smatra da bez jasne znanstvene politike neće biti moguće ostvariti bitne pomake u modernizaciji visokog školstva. Dakako, pri određivanju subjekta znanstvene politike autor se ponovno kreće u nedoumicama da li je to društvo u cjelini ili određeni momenti »svetog trojstva«: znanost, privreda, obrazovanje.

U zaključnom četvrtom dijelu Milutinović razmatra pravce daljnjeg razvoja reforme visokog školstva i zaoštava svoje teze. Njegova neizgovorena misao smjera takvoj institucionalizaciji cjelokupnoga reprodukcijanskog procesa koji će omogućiti nesmetanu znanstvenu proizvodnju i obrazovnu deseminaciju inovacija. Uspešnu reformu visokog školstva mogu izvesti koordiniranim djelovanjem: državni organi, privreda, znanost i obrazovanje. Naposljetku, on svoja razma-

tranja zaključuje s deset točaka u kojima tretira znanost i obrazovanje kao proizvodnu snagu samoupravno udruženog rada, a univerzitet kao centar znanstvenog i obrazovnog procesa. Zaključna razmatranja posvećena su posve konkretnim pitanjima organizacije univerzitetskih ustanova, načinu regrutacije kadrova, izborima i reizborima nastavnika, položaju studenata, načinima financiranja, mreži obrazovnih ustanova, odnosu među različitim stupnjevima obrazovnog sistema i slično. Ta razmatranja svjedoče o tome da je autor izvanredno informiran o svim pojedinostima složenog funkcioniranja suvremenih jugoslavenskih sveučilišta što ga, dakako, kvalificira kao meritornog sugovornika u raspravama o svim problemima visokog školstva.

Knjiga Milana Milutinovića *Univerzitet — eppur si muove!* predstavlja vrijedan znanstveni doprinos osvjetljavanju temeljnih problema reforme visokog školstva. Njezine poteškoće vezane su uz nedovoljno iscrpno definiranje ključnih pojmova kao što su znanstveno-tehnička revolucija, informatika, istraživačka znanost. Općenito, autor premalo uvažava rezultate suvremene teorije znanosti, pa mu je i pojam tehnike opterećen empirijskim pristupom. Gotovo posve zanemaruje pojam informacije, kao i pojam informacijskog društva koje izrasta iz tokova znanstveno-tehničke revolucije. Naročito su mu sporni pojmovi i tehnike i tehnologije koji danas predstavljaju jedinstvene sklopove artefakata i socijalnih struktura. Ono što autor paušalno naziva korjenitim i cjelovitim društvenim promjenama kao pretpostavkom uspješne reforme visokog školstva očigledno se odnosi i na navedene pojmove i strukture, ali bez analize tih pojmova ostaje sintagma o »korjenitim društvenim promjenama« neodređenom. Naime, tradicionalni skup država-privreda-obrazovanje-znanost, kojim autor neprekidno operira, doživljava i sam korjenite promjene i pretvara se u socio-tehnološki sklop novih međuzavisnosti koje antikviraju pitanje o tome tko u tom sklopu igra odlučujuću ulogu subjekta promjena. Dakako, ti nedostaci ne pogadaju samo Milutinovićevu knjigu; oni pogadaju sve subjekte koji sudjeluju u reformi visokog školstva. Milutinović našu znanstvenu i političku javnost dovodi metodički pred te probleme i poziva na njihovo rješavanje. Referirajući kompetentno o tokovima naše obrazovne i znanstvene politike on zainteresiranu javnost jasno i pregledno suočava s problemima koji stoje na putu uspješnom

uključivanju naše zemlje u trendove znanstveno-tehničke revolucije. Posebna je odlika njegove studije što znanstveno-tehnički razvitak uvijek vidi u kontekstu društvenih promjena, što ne misli ni seljentički niti tehnokratski, već se *in nuce* zalaže za demokratsku društvenu kontrolu ciljeva znanstveno-tehničkog i obrazovnog procesa. Pažljivom redukcijom brojnih ponavljanja knjiga je mogla biti sažetija, ali i u objavljenom obliku ona kompetentno rezimira dosadašnji tok naših reformi obrazovnih institucija i dovodi nas izravno pred zbiljske probleme našega cjelokupnog života. Nedostaci Milutinovićeve studije nisu prikriveni, oni otvoreno pozivaju na daljnja istraživanja.

Davor Rodin

Recenzija
UDK 949.71 »1941/1945«

Sava N. Kosanović: *Jugoslavija, bila je osuđena na smrt*

Globus, Zagreb 1984.

Sava N. Kosanović, ugledna ličnost naše, ne tako davne političke i diplomatske povijesti, gotovo je zaboravljen, pa stoga recimo nekoliko riječi o njegovoj profesionalnoj biografiji. Kosanović je već 1917. započeo karijeru liberalnoga građanskog političara, a iste godine bio na listi Samostalne demokratske stranke (SDS) izabran za poslanika u Narodnoj skupštini. U razdoblju Šestojanuarske diktature bio je bliski suradnik Svetozara Pribićevića prije no što je on konfiniran. U državnom udaru 26. i 27. ožujka 1941. pučisti su svrgnuli Kraljevo ministarstvo, proglasili punoljetnost kralja Petra i postavili vladu na čelu s generalom Simovićem, u kojoj je Kosanović dobio resor ministra za snabdijevanje. Za Hitlerov napad na Jugoslaviju 1941. Kosanović je rekao: »U emigraciji

smo tek doznali, da su Simović i Ninčić (minister za vanjske poslove, op. a.) već u petak (4. travnja, op. a.) bili obaviješteni s više strana, i to od vojnih atašea iz Berlina i Lisabona i od engleske vlade, o predstojećem napadu, koji je skoro u minutu točno predskazan» (str. 21). Kosanović je 15. travnja s vladom otputovao u inozemstvo, najprije u Atenu, pa u Egipat (koji je vladi i kralju odbio gostoprinstvo) i Tanturu (kraj Jeruzalema), gdje je odlučeno da kralj s vladom otputuju u London, a Šubašić i ministri Jevtić, Snaj i Kosanović u SAD. U SAD-u Kosanović je djelovao kao publicist, nastupao je na radiju i mnogim političkim skupovima. Kao što je evidentno iz uvodnih napomena, Kosanović je kao ministar jugoslavenske izbjegličke vlade 1941—1942. godine bio uvjeren da je vođa otpora protiv okupatora u Jugoslaviji četnički vođa Draža Mihajlović (str. 36—38).

Kada je kralj Petar, pod britanskim pritiskom, pozvao bana Šubašića iz SAD-a i imenovao ga predsjednikom vlade (1. lipnja 1944), Kosanović je dobio resor unutrašnjih poslova, socijalne politike i izgradnje. Istaknimo kao zanimljivost Kosanovićevu izjavu New Yorku Timesu od 9. srpnja 1944. u kojoj kaže: »Nadam se da će u vidjeti jednu poratnu Jugoslavensku federaciju, koja će uključiti Bugarsku, te Balkansku konfederaciju, koja će uključiti neslavenske zemlje — Rumunjsku, Grčku i Albaniju« (str. 66). S ministrom Izidorom Cankarem, Kosanović je kao pratilac Šubašića prisustvovao susretu Churchill-Tito u Italiji. O susretu između Tita i Šubašića britanska je vlada stekla dojam, po Kosanovićevoj procjeni, »da su se Tito i Šubašić tako sjajno slagali te su predstavljali jedinstvenu frontu« (str. 75).

Na konferenciji na Jalti Velika trojica (Churchill, Staljin, Roosevelt) prihvatili su poznatu »preporuku« o Jugoslaviji, koja je bila stvaran zahtjev da Tito i Šubašić realiziraju Viški sporazum i formiraju novu vladu koja bi uključivala poslanike posljednjega jugoslavenskog parlamenta, koji se nisu kompromitirali kolaborirajući s neprijateljem, te da osnuju privremenu vladu. Tako su formalno odstupili s položaja Šubašićeva vlada i NKOJ. Tito je kao mandator sastavio privremenu vladu DFJ, u kojoj je Kosanović postao ministar za informacije, a Šubašić ministar za vanjske poslove. Budući da je vlada nastala kao posljedica vanjskog pritiska (jaltski su zahtjevi samo ponovili zahtjeve Churchilla i Staljina iz listopada 1944, koji su se zalagali

za ujedinjenje izbjegličke vlade i NKOJ-a), bilo je razumljivo što su Tito i njegovi bliski suradnici »nagurane« ministre u praktičnoj politici držali što više po strani.

To potvrđuje i pismo Kosanovića Kardelju, tadašnjem potpredsjedniku vlade, od 13. lipnja 1945. u kojemu kaže: »Od kraja aprila nije bilo sjednice vlade, ratni kabinet nijednom se nije sastao, rješavaju se samo najprincipijelna pitanja, o kojima mi, članovi vlade, nismo obaviješteni..., o političkim zakonima sa mnom nitko nikad nijednu riječ nije progovorio..., zašto nas sumnjičite« (str. 77).

Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu, 29. studenoga prihvaćena je Deklaracija o proglašenju FNRJ. Tito je 1. veljače predstavio Skupštini novu vladu u kojoj je Kosanović postao ministar bez portfelja. Nakon toga postao je ambasador u Washingtonu, gdje je službovao do 1950. Kako je evidentno iz uvoda, Kosanović je ovo djelo napisao 1951, a kasnije ga je djelomično dopunjavao. Umro je 1956. kao član SIV-a.

Knjiga *Jugoslavija bila je osuđena na smrt* podijeljena je u dva dijela. U prvom dijelu Kosanović izlaže, na osnovi vlastita iskustva i raspoložive literature, svoju interpretaciju Churchillove politike prema Jugoslaviji (11 poglavlja), a u naredna tri poglavlja govori o svome političkom djelovanju u SAD-u. Ovo je djelo zapravo Kosanovićeva interpretacija političkih i diplomatskih događaja u toku drugog svjetskog rata i neposredno nakon njega.

Analizom i sintezom njemu poznatih činjenica o međunarodnoj politici SSSR-a, SAD-a i Velike Britanije, Kosanović pojašnjava one značajke te politike koje su postale glavni okvir međunarodnih odnosa nakon drugoga svjetskog rata. Osnovna teza u prvom dijelu, koja se u različitim kontekstima isprepliće kroz cijelu knjigu, jest Kosanovićeva tvrdnja da su Velika trojica, kao glavni akteri međunarodnih odnosa u vrijeme rata i nakon njega, više ili manje prikriveno težili razbijanju Jugoslavije. Kosanović je posebno kritičan prema Churchillju, koji je smatrao da je razbijanje Habsburške monarhije pogreška i tragedija za Evropu. Po Kosanovićevu sudu, britanska (Churchillova) politika od 1939. do 1945. željela je na svaki način ispraviti pogreške iz Versaillesa i postići teritorijalnu podjelu Jugoslavije, i to tako da »se u britanskoj interesnoj sferi formira državna zajednica — Podunavska fede-

racija katoličkih država (ili, kako je sam Churchill na jednom mjestu stidljivo naziva, »austro-bavarska konfederacija«), koja bi uključivala Sloveniju i Hrvatsku (str. 114). U praksi to bi značilo komadanje Jugoslavije na podunavsku i balkansku federaciju ili konfederaciju država. Churchill je želio obnoviti Habsburšku monarhiju, no potpuno reformiranu i u demokratskom duhu, pa je s naklonošću provodio međuratnu propagandu Ottona Habsburškog u SAD-u i Velikoj Britaniji. Kosanović, također, tvrdi da Churchill nije bilo važno da li će poratna Jugoslavija biti republika ili monarhija (iako je snažno podupirao kralja Petra) niti da li će u Jugoslaviji pobijediti komunizam ili buržoaska parlamentarna demokracija. Churchill je bio za teritorijalno komadanje Jugoslavije. Tu svoju tezu Kosanović argumentira Churchillovim protivljenjem da se »druga fronta« otvori u zapadnoj Evropi, te njegovim trajnim zahtijevanjem da se saveznički udar izvrši na istočnoj obali, u Istri, preko ljubljanskih vrata, što bi omogućilo brzi prodor saveznika u srce Evrope. Kosanović misli da je jugoslavenska izbjeglička vlada, u kojoj su stalno bili napeti odnosi između srpskih i hrvatskih ministara, objektivno pomagala Churchillovim namjerama razbijanja Jugoslavije.

Kosanovićeva knjiga nosi podnaslov *Smisao moskovskog sporazuma*. Autor, naime, tvrdi da je Churchillova politika prema Jugoslaviji izravna posljedica poznatog sporazuma između Staljina i Churchilla o podjeli interesnih sfera u Jugoslaviji u odnosu »fifty-fifty«, kojeg su savezničke velesile sklopile 9. listopada 1944. u Moskvi. Istina, sklapanje sporazuma o interesnim sferama moguće je dugo držati u tajnosti (posebno sadržaj i uvjete sporazuma), ali ostvarivanje sporazuma, koje se pokazuje u praktičnoj politici stranaka u sporazumu, u pravilu ne može ostati sakriveno. Zato je za ocjenjivanje međunarodne politike velesila za vrijeme drugoga svjetskog rata i supersila nakon rata relevantna praksa, a ne principi koje te države proklamiraju. Bez obzira na različitost društvenih sistema međuratnih i poratnih velesila i pripadajućih im funkcionalnih ideologija, možemo konstatirati da u pogledu politike interesnih sfera one djeluju na sadržajno jednak način.

Mnoge činjenice potvrđuju da u SAD, SSSR i Velika Britanija, kao glavne sile antihitlerovske koalicije, sklopile više tajnih sporazuma o interesnim sferama. Na

jednoj strani, ti sporazumi znače nastavak tradicije ponašanja u međunarodnim odnosima, a na drugoj strani određenu novost u međunarodnim odnosima i međunarodnom pravu. Novost su novi, sofisticirani instrumentariji ostvarivanja politike i, što je još važnije, stranke u sporazumu znatno proširuju spektar objekata (žrtava) svojih sporazuma. U tim sporazumima žrtve nisu više nečiji teritoriji (res nullius) ili barbarske, necivilizirane države, kao što je to bio slučaj u razdoblju trgovačkog i industrijskog kapitalizma, već je spektar žrtava širi. To su države u kojima su se u toku drugoga svjetskog rata rasplamsali oslobodilački revolucionarni pokreti (npr. Jugoslavija); države koje su, iako na strani antihitlerovske koalicije, ipak bile pobijedene (npr. Francuska); kolonijalni posjedi savezničkih država koje su već na početku rata bile pobijedene (npr. Francuska, Belgija, Nizozemska); savladane neprijateljske sile i njihove kolonije (Italija, Njemačka, Japan). Usprkos navedenim novostima, sadržaj i cilj međusobnih sporazuma o podjeli interesnih sfera ni u čemu se bitno ne razlikuju od onih iz prošlosti. Glavni je cilj svakoga takvog sporazuma potčinjavanje malih i srednjih država svojem interesu u okviru jasno određene ili tolerirane interesne sfere, s raznim oblicima intervencije ili pritiska političke, ekonomske i vojne prirode.

Politika interesnih sfera jest trajna strateška i taktička orijentacija veselila i nakon drugoga svjetskog rata. Kako Jugoslavija leži između dva bloka, spomenimo neke aktualne posebnosti te politike.

Interesna sfera je određeno područje (regija) na kojemu neka vanjska sila ima prevladavajući utjecaj i stvarno ograničuje nezavisnost i slobodu. U poslijeratnim međunarodnim odnosima iskristalizirale su se dvije jasne i međusobno priznate interesne sfere: područje Srednje Amerike sa SAD-om i područje istočne Evrope sa SSSR-om kao hegemonima. No, tu su i druga područja kao, primjerice, Australija, koja je u pacifičkoj interesnoj sferi SAD-a, i Butan, koji je u interesnoj sferi Indije. Perimetar takvog područja jest tamo gdje prestaje prevladavajući utjecaj jedne sile, iako takva razgraničenja nisu jasno zacrtana i određena. Ta je nejasnost najočitija u pogledu pretenzija supersila o interesnim sferama u Jugoslaviji. Zato su istinski smisao i sadržaj Moskovskog sporazuma iz 1944. za nas još uvijek aktualni. Moskovski sporazum o podjeli interesnih

sfera na Balkanu i posebno sporazum »fifty-fifty« koji se odnosi na Jugoslaviju, u stranoj i domaćoj političkoj i diplomatskoj historiografiji pretrpjeli su različite interpretacije. Ovdje se valja ograničiti na konstataciju da je Moskovski sporazum samo jedan od sporazuma o podjeli interesnih sfera između velesila antihitlerovske koalicije u toku rata.

Jasno je da rezultate pregovora između Churchilla i Staljina u listopadu 1944. ne smijemo ograničavati u kontekstu trenutnoga odnosa sila u antihitlerovskoj koaliciji, tj. odnosa između SSSR, na jednoj strani, i SAD i Velike Britanije, na drugoj strani. Staljin je, naime, već pet dana nakon napada Hitlera predlagao Churchillullu sporazum koji bi bio osnova za buduću suradnju u pogledu poslijeratnog uređenja Evrope i podjele interesnih sfera nakon rata. Budući da je SSSR 1941. bio vidno slabiji partner u defenzivi, Churchill se nije htio vezati pisanim sporazumom, već je u praktičnoj politici pristao na određenje vanjskih okvira interesnih sfera, i to ne samo u Evropi, već i na drugim kontinentima.

O planovima velesila antihitlerovske koalicije za poslijeratno uređenje svijeta, a posebno o podjeli područja utjecaja u Jugoslaviji govori i J. B. Tito. U susretu Tito-Staljin u rujnu 1944. u Moskvi Staljin je uvjeravao Tita da mora omogućiti povratak kralja Petra u Jugoslaviju. Kada je Tito odbio taj prijedlog, Staljin je rekao: »Njegov povratak ne treba biti vječan, već privremen, ali mu u odgovarajućem trenutku treba zabiti nož u leđa« (v. V. Dedijer, *Prilozi za biografiju J. B. Tita*, str. 414).

O sporazumu Churchill-Staljin Kosanović je 1953. nekoliko puta naivno pisao, poput, primjerice, tvrdnje da od listopada do prosinca 1944, kada je vodio ministarstvo vanjskih poslova u izbjegličkoj vladi u Londonu, nitko od Engleza nije obavijestio vladu o tom sporazumu, unatoč brojnim kontaktima s Foreign officeom i vladom. Isto tako, Britanci i Sovjeti nisu obavijestili NKOJ. Prva autentična informacija dobivena je kada je Cordell Hall (državni sekretar u vrijeme Roosevelta) objavio svoje memoare iz kojih je evidentno da ni on ni Roosevelt nisu bili obaviješteni o sadržaju i biti sporazuma (str. 112). Valja napomenuti da je Roosevelt 15. listopada 1944, na pitanje novinara o sadržaju sporazuma Churchill-Staljin u Moskvi, odgovorio: »Bilo bi smiješno pomisliti da Churchill govori sa Staljinom u ime Amerike«.

V. Dedijer spominje da mu je Churchill u siječnju 1951. osobno priznao da je takav sporazum sklopio (v. V. Dedijer *Interesne sfere*, Prosvjeta, Beograd 1980, str. 371). Churchill sam spominje sklapanje sporazuma o podjeli interesnih sfera na Balkanu i u Jugoslaviji 9. listopada 1944. u šestom svesku svojih memoara pod naslovom »Trijumf i tragedija«, objavljenih 1953. Churchill oštro napada Roosevelta zbog vojne strategije kojom je onemogućio otvaranje »druge fronte« u kolovozu 1944. invazijom na Istru, već ju je otvorio u južnoj Francuskoj. »Da se to dogodilo«, kaže Kosanović, »bila bi ostvarena Austro-Bavarska federacija koja bi uključivala onu polovicu Jugoslavije koja Moskovskim sporazumom nije pripadala Staljinu« (str. 113).

Potrebno je naglasiti da ni danas, četrdeset godina nakon sklapanja Moskovskog sporazuma koji je mogao biti sudbonosan za Jugoslaviju, nisu dostupni primarni izvori, te se stoga moramo oslanjati na osobna svjedočanstva protagonista i razne interpretacije toga sporazuma.

U drugom dijelu knjige Kosanović opisuje svoje djelovanje u Šubašićevoj vladi u Londonu. S mnogo zanimljivih detalja povezuje Šubašićevu nominaciju s Churchillovim planovima o podjeli interesnih sfera na Balkanu. Taj dio sadrži mnoga zapažanja i ocjene koje su važne za razumijevanje naše poluprošle povijesti, pa autor podrobno opisuje svoj rad u SAD-u u okolnostima u kojima se formirala Šubašićeva vlada. Kosanović misli »da je Šubašić služio daljenjem slabljenju jugoslavenske koncepcije, odnosno zaoštavanju odnosa između Srba i Hrvata kao dobar dokaz da je srpstvo ugroženo od Hrvata i komunizma...« Kosanovićevi komentari i ocjene sovjetske vanjske politike, opravdano, nisu manje kritični. Kao i Churchill, i Staljin je za Kosanovića bio protiv obnove Jugoslavije. Kosanović tu navodi dva argumenta: prekid diplomatskih odnosa s Kraljevnom Jugoslavijom odmah nakon njezina sloma u travnju 1941, te već spomenuti Moskovski sporazum. U uvodnoj riječi Krizman kaže da Kosanović taj sporazum nije shvatio kao sporazum o jednakovrijednom utjecaju i vođenju zajedničke britansko-sovjetske politike prema Jugoslaviji nakon rata, već kao sporazum o teritorijalnoj podjeli. Moskovski sporazum predviđa jednakovrijednu podjelu utjecaja Sovjetskog Saveza i Velike Britanije, a ne komandanja Jugoslavije. Ipak je potrebno priznati Kosanoviću tvr-

dnju da bi uz prisutnost angloameričkih jedinica u Sloveniji i Hrvatskoj (u slučaju invazije na Istru) bila moguća i teritorijalna podjela Jugoslavije.

Kosanović je manje kritičan prema politici SAD, odnosno prema politici predsjednika Roosevelta prema Jugoslaviji, iako kasnije otkriveni dokumenti i izjave političara pokazuju da je i Roosevelt bio jedan od onih koji su smatrali da obnova Jugoslavije nije moguća, a ni potrebna. Pod utjecajem izvještaja o klanju Srba u NDH i antihrvatske propagande koju je vodio ambasador izbjegličke vlade Fotić u Washingtonu, Roosevelt je mislio da je zajedničko življenje Srba i Hrvata u jednoj državi nepodnošljivo i zato je predviđao osnivanje Velike Srbije, a za Hrvatsku skrbništvo pod okriljem OUN. U biti je Roosevelt, unatoč mnogim rezervama, podupirao težnje Velike Britanije, pa je u poslijeratnom sistemu ravnoteže sila u Britancima vidio značajnog saveznika.

Kosanovićev rad ima i historiografski (oslanja se na njemu poznate dokumente) i memoarski (osobno sudjelovanje) značaj. Moramo uvažiti činjenicu da je Kosanovićovo djelo napisano 1951. i da su tek kasnije objelodanjeni mnogi dokumenti i objavljena mnoga svjedočanstva koja neke Kosanovićeve tvrdnje demantiraju djelomično ili potpuno, no to bitno ne umanjuje vrijednosti djela, već prije svega dokazuje svjedočanstvo i razumijevanje jednog od protagonista.

Posebnu vrijednost ovome djelu daje uvodna studija B. Krizmana, koji je Kosanovićev rukopis pripremio za objavljivanje. U instruktivnom uvodu Krizman je dopunio Kosanovićev tekst mnogim dokumentima koji osvjetljavaju cjelokupnu biografiju autora.

Završimo ovaj prikaz Krizmanovom ocjenom: »Sve te Kosanovićeve teze, kombinacije i konstrukcije originalne su i smjele, mjestimice šokantne; Kosanovićeva domišljanja i razumijevanja britanske, prvenstveno Churchillove politike prema Jugoslaviji radikalno odstupaju od uobičajenih i ukorijenjenih interpretacija — što prije svega zahtijeva pažljivo i smireno konfrontiranje, uspoređivanje i provjeravanje istih rezultata naše novije historiografije i memoaristike o tim problemima« (str. 115).

Pohvalu zaslužuje i sam izdavač (Globus iz Zagreba) koji, kako se čini, sistematski izdaje literaturu ovakve vrste. Pored Kosanovićeve *Jugoslavija bila je osuđena na smrt*, Globus je izdao i *Sjećanja Vladimira Velebita, Vlada Ivana Subašića*

Dragovana Šepića i Ustaše i Treći Reich Bogdana Krizmana. Spomenuta djela omogućuju nam da se, uz nedostupnost primarnih izvora, pomoću memoaristike i otkrića naše novije historiografije upoznamo s tim razdobljem naše međunarodne političke i diplomatske povijesti.

Iztok Simoniti

Prevela sa slovenskoga:
Marina Burl

Prikaz

UDK 327.01 : 355.43 (262)

Petar Strpić:

Mediterranski odnosi sile

Institut za političke znanosti FPN-a,
Zagreb 1984.

Studija koja je pred nama jest dvadeset i prva monografija izrađena u okviru projekta »Problemi evropske sigurnosti i suradnje« čiji je nosilac Institut za političke nauke Fakulteta političkih nauka u Zagrebu, a voditelj projekta je prof. dr Radovan Vukadinović. O važnosti i vrednosti ovog istraživačkog poduhvata govori i činjenica da su do sada objavljene monografije dobile laskave ocene recenzentata i većina je objavljena u obliku knjiga ili u delovima u naučnim i stručnim časopisima u nas.

Osnovni metodološki pristup i njemu primerena struktura ovog elaboriranja osnovne slike o mediteranskim odnosima sile utemeljeni su na načelu »da znanost o međunarodnim odnosima treba da omogućiti uvid u realnost međunarodnih odnosa« (str. 2—3). Pristup je konsekventno izveden, bez obzira na otežavajuće okolnosti za jugoslovenskog istraživača izražene u nepostojanju domaće »strategijske škole« i prepuštenosti brojnim stranim uzorima »think-tank« institucija.

Prvo poglavlje »Mediterranski odnosi sile« otpočinje problemom izvora podataka i metodoloških ograničenja. Za kvantifikaciju vojne sile, od desetak pokazatelja, autor odabire četiri osnovna, koja omogućavaju odgovarajući uvid i komparativnu analizu, a to su: vojni tro-

škovi iskazani na nacionalnom nivou, veličina ljudskih efekata nacionalnih akcija, osnovna ekipiranost armija krupnim naoružanjem, prisustvo stranih vojnih efekta.

Istraživanje ukupnih vojnih troškova država otpočinje prvim problemom za analitičare, a to je iskazivanje troškova u nacionalnoj valuti i po tekućim cenama. Izuzmemo li pri tome države koje uopšte ne objavljuju vojne budžete, te neujednačenu praksu država u pogledu strukture troškova obuhvaćenih vojnim budžetom, praktično je onemogućeno korišćenje izvornih podataka. Ovaj problem još više se komplikuje unifikacijom podataka na jedinstvenu valutu razmene (US dolare) i njihovim svodenjem na stalne cene radi indeksiranja i komparativnih analiza. Sve to, smatra autor, nadilazi mogućnosti samostalnog istraživačkog rada, te se većina istraživača mora uputiti na korišćenje objavljenih podataka koje su pripremile specializovane institucije.

Tada se otvara problem metodologije primenjene u prikupljanju i pouzdanosti pojedinih izvora. Strpčić se zalaže za korišćenje podataka iz godišnjaka štokholmskog SIPRI-ja; u nameri izbegavanja moguće blokovske obojenosti u iznošenju podataka polazi se od autonomne i nezavisne pozicije SIPRI-ja kao garancije njegove nepristrasnosti.

Pitanje ljudskih efekata i ekipiranosti armija oružjem ima i negativne elemente u trenutku kad u određenim procenama kvantitet »nadjača« kvaliteta armija, što se više puta pokazalo u praksi netačnim. Tu se otvara i pitanje ograničene vrednosti podataka ljudstva i armija zbog izvora kojih ih donose, a koji mogu biti »blokovski objektivni«. Sve te činjenice, s pravom smatra autor, zahtevaju konsultaciju šireg kruga izvora i njihovu komparaciju.

Razmatranje cene sile, vojnih troškova mediteranskih zemalja veoma je interesantna deonica studije. Ona navodi na ozbiljna razmišljanja, jer po definiciji vojnih troškova 16 mediteranskih priobalnih zemalja potrošilo je u 1982. godini na održavanje vojne sile ukupno 63 797 milijardi dolara (proračunato prema stalnim cenama iz 1980. godine), što čini 10,3% svih svetskih izdataka te godine (str. 9).

Naravno, rangiranje zemalja po troškovima ne može dati pravu sliku, jer u nekima od zemalja strateški interesi leže van regiona Mediterana, te je teško u ove troškove uključiti i cenu održavanja flota i vojnih baza, a ne treba zaboraviti ni

vojnu pomoć (koja nije obuhvaćena i iskazanim podacima u nacionalnim budžetima). Stoga suma od 7 300 miliona US dolara, kolika je vojna pomoć SAD i SSSR u 1982. godini, jeste podatak koji daje tek statičnu sliku o vojnim troškovima (str. 11-12). Važan je udeo zemalja članica NATO-a od 75% u ukupnim mediteranskim troškovima (čak i bez troškova SAD). Dilemu da li je Mediteran najmilitarizovaniji region sveta autor ne prihvata, jer mediteranske zemlje nastanjuje 10% svetskog stanovništva koje troši 10,3% ukupnih svetskih izdataka za vojsku, što je ipak proporcionalno.

Osnovni resurs sile jesu ljudski efekti nacionalnih armija, koji su 1983. godine u priobalnim zemljama iznosili 3 515 000 vojnika. Pri tome, zanimljivo je videti četiri, po dimenzijama bitno različite, grupe:

— grupaciju zemalja članica NATO-a sa ukupno 6 067 000 vojnika, odnosno 55,8% svih ljudi u uniformi na Mediteranu;

— zemlje Bliskog istoka sa 689 000 vojnika ili 24,5% mediteranskih vojnika;

— zemlje severne Afrike sa 385 000 vojnika, što predstavlja 11,3% mediteranskog učešća;

— grupa vanblokovskih evropskih zemalja sa 295 000 vojnika ili 8,5% (str. 18).

Iznoseći te podatke prema *The Military Balance 1983-1984*, autor s pravom tvrdi da su dati podaci nedovoljni jer nisu dodati efekti vanmediteranskih država stacioniranih u vojnim bazama, na vojnim brodovima, te vojnici mirovnih snaga UN, boreci raznih oslobodilačkih pokreta i pripadnici oružanih formacija različitih libanskih milicija. Stoga bi, prema procenama, na ukupne efektivne trebalo dodati još 10% od ukupnih efekta, čime slika o koncentraciji vojnika biva jasnija. Naravno, sve ove činjenice vrede samo za mirodopske uslove, a u slučaju mobilizacije treba im pridodati i određeni broj rezervista ili pripadnika poluvojnih formacija.

Iznoseni brojevi pokazatelji ukazuju da su najveće povećanje vojne sile realizovale države severne Afrike, koje su u deset godina gotovo utrostručile svoje armije, što se objašnjava izgradnjom nacionalnih armija otpočetom sedamdesetih godina. U grupi bliskoistočnih zemalja značajno je povećanje efekta Egipta, Izraela i Sirije, dok su u grupaciji NATO-a Grčka i Turska glavni akteri trenda porasta vojne sile.

Jednostavno odgovoriti ko je predvodnik ubrzanog razvijanja vojne sile nije lako, ali podatak da su troškovi mediteranskog članstva NATO-a rasli za 12⁰/₀ brže u odnosu na celokupno evropsko članstvo pakta veoma je ilustrativan (str. 21—22).

Organizacija sile: profilj oružanih snaga mediteranskih država i strategijske konsideracije logičan su deo prvog poglavlja studije. Razmatrajući vojne efektivne Francuske, autor ukazuje da joj njen nuklearni potencijal omogućuje status jedine autohotne velesile na ovom području. Analiza pojašnjuje i uloge drugih rodova i vidova oružanih snaga kopnene vojske: trupa za intervenciju koje, zajedno sa mornaricom, predstavljaju osnov za francusku politiku prisutnosti na širem području Mediterana.

Grčka je od svog prijema u NATO punih dvadeset godina usmerena izvršavanju poverenih zadataka u južnom krilu u konfrontaciji sa snagama suprotnog bloka. Spor sa Turskom oko pitanja Kipra, Egejskog mora i širine grčkih teritorijalnih voda smatra se trajnim izvorom sukoba zbog kojih primerena vojna sila treba da podrži spoljnu politiku i u situaciji krize omogući odgovor vojnim merama. Navodeći mišljenje P. Keagana, autor smatra da su grčka mornarica i avijacija prvenstveno usmerene na operacije na području Egeja, bez obzira na to s kim će kriza izbiti. To relativizira grčku reorientaciju u pogledu prioriteta nacionalne bezbednosti.

Vojne snage Italije također su naše mesta u radu. Osnovni strategijski problem Italije je izloženost njenih obala napadu sa mora i osiguranju maritimnih komunikacija od kojih zavisi celokupno snabdevanje zemlje. U tom kontekstu vrši se i modernizacija italijanske flote, što se opravdava situacijom na Mediteranu i širem području Bliskog istoka.

Vojni efektivni Španije smanjuju se brojačno, ali se puno radi na modernizaciji i uvođenju novih tipova oružja, jer bi trebalo da ona preuzme deo zaduženja američke VI flote, posebno u kontroli Gibraltara i aktivnosti protiv suparničkih podmornica.

Važan geostrategijski položaj koji omogućuje kontrolu nad Bosforom i Dardanelima daje poseban značaj Turskoj u okviru NATO-a, a da pri tome ne zaboravimo vrednost (stratešku) njenog graničnog kontakta sa SSSR-om. Sukob sa Grčkom ubrzao je afirmaciju nacionalnih interesa koji su izvan generalne politike NATO-a, što je uticalo da se od potpune

podređenosti politici zapadne vojne alijanse zaokruži koncepcija po kojoj sledeći elementi čine osnovu turske politike sigurnosti: sukob s Grčkom oko Kipra i na području Egeja; politika podrške arapskoj stvari u bliskostočnom sukobu zbog zavisnosti od arapske nafte; politika stabilnih odnosa sa SSSR-om; članstvo u NATO-paktu (str. 33).

I vanblokovskim zemljama Evrope autor je posvetio dovoljno pažnje. Albanija nije provela promene vredne pažnje u svojoj armiji. Ali iako mala, nedovoljno ekipirana i opremljena zastarelim oružjem, njena armija ipak ima određeni značaj. Budućnost takve Albanije tema je planera supersila, čemu mnogo pridonosi i njena atraktivna geostrateška situacija. U trajnom rešenju kiparskog »slučaja« verovatno će vojni i strategijski interesi sa šireg mediteranskog i bliskostočnog područja igrati značajnu ulogu. Vojna sila Malte je, po mišljenju autora, irelevantna, jer se sastoji samo od 800 vojnika i nije proporcionalna njenoj geostrateškoj poziciji. Interesantno je da neutralnu poziciju Malte, prema sklopljenom ugovoru na inicijativu malteške vlade, garantuju Italija, Francuska i Alžir, s tim što su dve poslednje zemlje ugovore potpisale krajem 1981, dok je Italija to učinila 1980.

Jugoslovenska vojna sila se po mnogim karakteristikama razlikuje od ostalih mediteranskih zemalja, jer je zasnovana na socijalističkoj doktrinarnoj postavci o naoružanom narodu, na tradiciji oslobođilačkog rata i na principu oslanjanja na vlastite snage. Uzevši u obzir naš položaj između dva bloka i stepen modernizacije našeg naoružanja i opreme autor, s pravom, ističe da je naš princip oslanjanja na vlastite snage sve značajnije izražen. To se ogleda u visokom procentu (oko 80⁰/₀) udela naoružanja iz domaće proizvodnje u ukupnom naoružanju armije (str. 42).

Strpić se ozbiljno pozabavio i razmatranjem vojne sile Egipta, Izraela i Sirije, te zemalja severne Afrike: Alžira, Libije, Maroka i Tunisa.

»Blokovska organizacija NATO i odnos snaga u zaleđu Mediterana« naziv je druge tematske celine. Pojašnjavajući organizacionu strukturu južnog krila NATO-a, autor se zadržava samo na najvažnijim činjenicama. Izbegava zamku donošenja brzih zaključaka koji bi se mogli izvući iz podataka da je brojni odnos snaga NATO-a prema VU 2 : 1, što bi se moglo dogoditi neiskusnom analitičaru. Taj odnos bitno je različit kad se potpuno sa-

gleda krupno naoružanje obeju strana. Zemlje VU imaju značajnu brojčanu prednost u tenkovima i avionima, dok je suprotna strana u prednosti sa pomorskim snagama. No, imajući u vidu ukupne geostrateške lokacije oba saveza, ovi brojčani podaci su relativni. Neki američki analitičari procenjuju da bi eventualno izbijanje snaga Varšavskog ugovora imalo ograničenu stratejsku vrednost, jer bi to bilo lokalnog karaktera, bez većeg uticaja na centralni front na kome bi se trebalo odigrati presudne bitke (str. 63). Možda se sa ovom tvrdnjom ne možemo potpuno složiti, jer čemu onda trka za vojnim uporištima na Mediteranu i razvojem logističke strukture za trupe za brzu intervenciju?

Treća tematska celina bavi se stranim vojnim prisustvom na Mediteranu. Proces koji je uslovio današnje stanje vezan je uz ulazak Mediterana među područja odmeravanja snaga supersile. Pitanje njihovog prisustva pojavljuje se kao preduslov realizacije političkih, vojnih i, delom, ekonomskih interesa. Po SIPRI-jevoj metodologiji prikaza tog fenomena podrazumeva se:

- stvarno prisustvo strane vojne sile i upotreba instalacija, osigurana onim što se uobičajeno naziva »bazom«;
- stvarno prisustvo organizovanih jedinica vojnika, mornara i avijatičara na stranim teritorijama ili
- stvarni raspored i stalna aktivnost flote u područjima izvan njihovih teritorijalnih voda (str. 67).

Od formiranja NATO-a do danas američko vojno prisustvo na Mediteranu prolazilo je razne faze. Postavljanje američkih nuklearnih bombi na ovom području otvorilo je vrata nuklearizaciji regiona i označilo njegov ulazak među područja koja bi bila zahvaćena nuklearnim ratom u slučaju globalne razmene stratejskih udara između dve velesile. Objavljavajući svrhu i ciljeve angažmana američkog vojnog prisustvo, autor prelazi na analizu značaja američkih vojnih baza kojih, prema oficijelnim podacima, zajedno sa vojnim instalacijama ima 199. Od toga u Turskoj 60, u Italiji 52, u Španiji 27, u Grčkoj 24, u Francuskoj 4, te 2 u Maroku (str. 70). Pri tome se s pravom iznosi rezerva da su ti podaci zastareli i da su aktualizirani u meri u kojoj je to pristupačnost izvora omogućavala.

Sovjetsko vojno prisustvo značajnije je u kontekstu izraelsko-arapskog sukoba, za razliku od američkog koje je začeto u hladnoratovskim okvirima. Posle gub-

ljenja korištenja luka u Egiptu 1972, Sovjeti nemaju stalnih vojnih baza na Mediteranu, premda se povremeno koriste sluznostima nekih luka. Autor razmatra i sovjetsku sredozemnu eskadrilu, koja je kvalitativno ojačana sedamdesetih godina kada je u njenom sastavu počeo ploviti nosač aviona. Realno gledano, može se pretpostaviti da će Sovjetski Savez pokušati koristiti svaku priliku koja bi takvu situaciju mogla poboljšati.

Završno sintetiziranje odnosa sile na Mediteranu ukazuje i na neke specifičnosti ovog regiona u odnosu na Evropu.

- Na Mediteranu je pitanje granica stalno moguće pokrenuti po cenu lokalnoga, neretko izolovanog sukoba (što je u Evropi nemoguće).
- Na Mediteranu se afirmisao multipolarni stratejski obrazac sa čestim promenama strana i intenziteta stratejskog interesa čak i kod članica NATO-pakta.
- Primena vojne sile na Mediteranu pokazuje rastuću ulogu lokalnih hegemoni kakva nije moguća u Evropi niti je mogu provesti supersile.

Monografija ima i dva priloga: statistički pregled i indikatore vojnih snaga mediteranskih zemalja i abecedni pregled ekipiranosti vojnih snaga mediteranskih zemalja osnovnim naoružanjem.

Sve u svemu, radi se o konzistentnom delu koje otvara mnoga pitanja i bavi se vrlo osetljivom problematikom mediteranskih zemalja, odnosima sile. Rezultati istraživanja temelje se na kritičkom odnošenju spram najrelevantnije svetske građe i izvora, što je posebna vrednost ovoga rada. To ga čini interesantnim ne samo analitičarima međunarodnih odnosa, već i svima onima koje to područje interesuje.

Danilo Pešić

Prikaz
UDK 327.55 (497.1)

Ranko Petković: *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet*

Školska knjiga, Zagreb 1985.

Politika i pokret nesvrstanosti imaju veliki broj poznavalaca. Grupu onih koji pokret nesvrstanih država proučavaju od samoga njegova nastanka svakako čini uži krug teoretičara i praktičara međunarodnih odnosa. Ranko Petković pripada potonjima.

Na temelju svojega dugogodišnjeg bavljenja pokretom nesvrstanosti, kao i sudjelovanja na nizu međunarodnih skupova vezanih uz tu problematiku, ovaj je autor objavio nekoliko djela o politici i pokretu nesvrstanih država koja su zaočupljena njihovim nastankom i evolucijom, osnovnim teorijskim pojmovima nesvrstanosti, odnosima velikih sila prema politici nesvrstanosti i slično. Knjiga *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet*, s podnaslovom »Spoljna politika Jugoslavije 1945—1985«, pokazuje da, usprkos dužeg proučavanja te tematike Petković nalazi stalno nove teme za obradu.

Sadržaj knjige *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet*, prezentiran je u četiri poglavlja slijedećih simboličnih naziva: I — Pojave, II — Problemi, III — Procesi i IV — Svedočanstva. Svako od poglavlja predstavlja, na određen način, cjelinu za sebe, iako ih povezuju čvrste niti, kako u smislu teorijske obrade, tako i u pogledu prakse suvremenih međunarodnih odnosa.

Prvo poglavlje zalazi najdalje u povijest, započinjući jugoslavenskom borbom za slobodu i nezavisnost i počecima ostvarivanja socijalističkoga društveno-političkog sistema u Jugoslaviji, u čemu se ujedno ogledaju i osnovna izvorišta vanjske politike Jugoslavije. Istodobno, poklonjen je određeni prostor pojavama vezanim uz to razdoblje, kao što su borba za ravnopravne odnose između socijalističkih država, aktivna i miroljubiva koegzistencija ili demokratizacija međunarodnih odnosa. Slijedi razmatranje osobitosti jugoslavenske politike nesvrstanosti, analiza jugoslavenskih odnosa sa susjednim državama na temelju geograf-

skog, povijesnog, ekonomskog, političkog, vojnog i ideološkog faktora, s tim da je dodatna pažnja poklonjena odnosima Jugoslavije s Albanijom i Bugarskom. U želji da se sveobuhvatnije prikažu mjesto i uloga Jugoslavije u suvremenim kretanjima, učinjen je i osvrt na balkansku i sredozemnu komponentu njezina položaja.

Drugo poglavlje, vremenski okrenuti je sadašnjosti, vezano je uz probleme koji se pojavljuju u okvirima pokreta nesvrstanosti, probleme vezane uz pokušaje institucionalizacije pokreta, međusobne sukobe država pripadnica nesvrstanog pokreta, njihove nacionalne i zajedničke interese, moralne i političke obaveze prema politici i pokretu nesvrstanosti, kao i perspektive nesvrstanosti. U želji da se istakne borba za mijenjanje postojećeg sistema međunarodnih odnosa i njihova prelaska u pravedniji, miroljubiviji i ravnopravniji poredak, kao jednog od osnovnih motiva akcija nesvrstanih država, posebno je predložena povezanost međunarodne sigurnosti i vojno-političkih saveza i blokova. U posljednjem dijelu ovog poglavlja obuhvaćeni su odnosi i veze između nesvrstanosti i socijalizma kao jednog od faktora »koji je doprineo stvaranju međunarodnih uslova, u sferi duhovne klime i rasporedu političkih snaga, u kojima će se pojaviti ideja nesvrstanosti, a potom i pokret nesvrstanih zemalja«.

Osnovni zadatak trećeg poglavlja jest da se naznačavanjem nekih od osnovnih procesa razvoja međunarodnih odnosa pruži odgovor na dva značajna pitanja: prvo se odnosi na sadašnju fazu razvoja međunarodnih odnosa, a drugo se tiče pitanja da li politika i pokret nesvrstanosti u suvremenome međunarodnom kontekstu gube svoju historijsku perspektivu.

Kao nove pojave i tendencije u razdoblju krize detanta sredinom sedamdesetih godina, naznačeno je slijedeće: premještanje svjetskog strateškog središta u zonu Indijskog oceana i Pacifika, pojačani impulsi procesu naoružavanja čiji su nosioci u prvom redu velike sile i blokovi, svjetska ekonomska kriza, tzv. tehnološki kolonijalizam kao nastavak kolonijalizma i neokolonijalizma, pojačana vodeća uloga supersila u obliku njihova izdvajanja, što nije zaustavilo jačanje autonomnosti i nezavisnoga političkog djelovanja država članica vojno-političkih saveza, zatim povratak Kine politici aktivne i miroljubive koegzistencije što treba pridonijeti razvijanju mira, sigurnosti i suradnje u cijelome svijetu, te na kraju

regionalizacija lokalnih sukoba, koja nije potvrdila tezu o mogućnostima prerastanja lokalnih sukoba u sukobe svjetskih razmjera.

Mišljenje je autora da »kada bismo prihvatili tezu da je današnja situacija u svetu gora nego ikad posle završetka drugog svjetskog rata... tada bismo takođe prihvatili tezu da politika i pokret nesvrstanosti u toku posljednjih djevu decenija nisu ništa učinili u smanjenju sveta i, isto tako, da mogu malo da učine u obezbjeđivanju njegove bolje budućnosti«.

Mnoga progresivna ostvarenja današnjeg svijeta u biti su rezultat mijenjanja društvenih odnosa, no do njihova razvoja ne bi moglo doći bez sudjelovanja i uloge velikih ličnosti. Kada se govori o nastanku i razvoju politike i pokreta nesvrstanosti, nemoguće je zaobići učešće i doprinos predsjednika Tita u »anticipiranju ideja nesvrstanosti, stvaranju doktrine nesvrstanosti, organizacije i akcije pokreta nesvrstanosti od vremena drugog svjetskog rata do današnjih dana«. Mjestom i ulogom predsjednika Tita u pokretu nesvrstanih zemalja određeno je posljednje poglavlje knjige »Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet«.

S obzirom da je knjiga *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet* izašla u okviru biblioteke »Suvremena misao« izdavačke kuće Skolska knjiga, razumno je zaključiti da je namijenjena prvenstveno đacima i studentima. No, kako Petković na 342 stranice obrađuje vrlo veliki broj pojava, problema i procesa, koji su svaki na svoj specifični način povezani s glavnom mišlju djela, ne obraćajući pri tome dovoljno pažnje na dostupnu literaturu, potrebno je upozoriti čitaoce da radi stvaranja jasnijeg pristupa politici i pokretu nesvrstanosti, a time i nesvrstanoj politici Jugoslavije, posegnu barem za prethodnim djelima istog autora.

Ksenija Klarić

Prikaz

UDK 355.01 : 32.091.5

Vuko Mihailović:

Propaganda i rat

Vojno-izdavački zavod, Beograd 1984.

U biblioteci »Suvremena vojna misao« Vojno-izdavačkog zavoda iz Beograda objavljena je knjiga *Propaganda i rat*.

Autor, Vuko Mihailović (1926—1982), bio je dugogodišnji nastavnik Vojne akademije Kopnene vojske u Beogradu i predavač na Univerzitetu u Titogradu. Smrt ga je spriječila da pripremi za štampu rukopis o propagandi u ratu na kojemu je više godina radio. Uređivački odbor Biblioteke objavio je ovaj rad uz odgovarajuću redakciju koja je poštovala osnovnu ideju i stil autora.

Riječ je o izuzetno zanimljivoj i značajnoj suvremenoj temi. Oružana borba i rat stalno su predstavljali, u manjoj ili većoj mjeri, pored fizičkog, i psihičkog opterećenje za ljude. Surova ratna stvarnost dovodi ljude u različita i promjenljiva raspoloženja, koja zaraćene strane nastoje iskoristiti izazivanjem različitih psiholoških poremećaja kod protivnika posredstvom propagande. Sasvim je stoga logično i opravdano što autor ove zanimljive knjige suštinu problema sažima u pitanje: kakvi su uloga i mjesto propagande u ratu? Analizu započinje općim razmatranjem propagande, koje zatim proširuje na niz aspekata: historijski razvoj propagande, tehnike djelovanja, neke opće metode propagandnog djelovanja.

U općem razmatranju Mihailović navodi veći broj različitih definicija propagande kako bi prikazao složenost određenja ovog fenomena i različite činioce koji utječu na to određenje. Osnova razmatranja jest određenje propagande kao »... organizirane, smišljene djelatnosti i same tehnike djelovanja i utjecaja na javno mnijenje, grupe i pojedince radi njihova pridobijanja za shvatanja, ideje i program jedne društveno-političke organizacije, za realizaciju nekog posla, za plasman i prodaju određene robe, za sprovođenje jedne akcije itd« (*Mala politička enciklopedija*).

Autor napominje da postoje dva bitno različita kriterija klasifikacije ratne propagande kao posebne vrste propagande. U prvom, američkom pristupu, kriterij

za određivanje sadržaja pojma ratne propagande jest ratovanje kao vrsta djelatnosti. Slaba strana tog određenja ratne propagande jest u tome što ono ne otkriva suštinsku činjenicu da sadržaji i cilj ratne propagande jesu uvijek politički. U drugom, jugoslavenskom pristupu, za ratnu propagandu se najčešće kaže da je to politička propaganda suprotna miroljubivoj, tj. propaganda koju vode one društvene snage ili zemlje koje smatraju da je rat najbolji način rješavanja međunarodnih problema i čiji je cilj nametanje vlastitih interesa drugima. Eksplicitno se kaže da se radi o političkoj propagandi, a određenjem »ratna« ukazuje se nedvosmisleno na njezinu suštinu. Stoga je to određenje ratne propagande, prema mišljenju autora, metodološki valjanije od prethodnog.

Prikazujući historijski razvoj propagande u ratu, Mihailović zaključuje da su iskustva iz dosadašnjih, a pogotovo svjetskih ratova pokazala da je propaganda sredstvo koje omogućuje ne samo zastrašivanje neprijatelja, njegovo pridobivanje, nego i podsticaj, oslobađanje od vlastitog straha.

U razmatranju složenih problema planiranja i ostvarenja propagandne aktivnosti u ratu, Mihailović pokazuje da njezini protagonisti ističu značaj naučnih, posebno sociološko-psiholoških saznanja. »Naučna zasnovanost je nužnost i uslov funkcionisanja savremene propagande u ratu. To znači da nije na propagandistima i propagandnom aparatu hoće li se oslanjati na nauku ili neće... Oni mogu i moraju uticati na način korišćenja nauke u tom smislu što to oslanjanje mogu usmeriti tako da ono, i kao oblik naučnog saznanja i kao propagandna poruka i tehnika, zadovoljava što više potrebe ratne politike.« U sklopu ove cjeline autor naglašava važnost pobuđivanja pažnje i interesa čovjeka.

Polazeći od postavke da se znanstvena saznanja moraju primijeniti, autor konstatira da psihologija ima zadatak da otkrije karakteristike osjećaja ljudi u ratu; ona treba utvrditi, s jedne strane, uzroke takva osjećajnog života a, s druge strane, objektivne mogućnosti u usmjeravanja emotivnog života. Iz toga zaključuje da su u sferi osjećaja osnovni zadaci propagande: »1) na svoje ljude uticati tako da pozitivna osjećanja budu čvrsta, postojana i mibilisuća i 2) obratno djelovati na neprijatelja«. U duhu takvog shvaćanja autor analizira osjećaje straha i panike u ratu. »Među činocima koji ugrožavaju mentalno zdravlje ljudi i po-

sebno borbeni moral vojske, strahu pripada jedno od prvih mjesta. Intenzivan strah umanjuje racionalne, voljne i moralne vrijednosti individue, jer često dovodi do sloma psihofizičkih čovjekovih snaga«. Budući da se od propagande zahtijeva da pridonosi širenju straha i panike u protivničkoj i njihovu suzbijanju u vlastitim redovima, Mihailović potpuno analizira strah i paniku.

U četvrtom, centralnom dijelu knjige autor interpretira tehnike propagandnog djelovanja. Kao što svaki stručnjak mora ovladati tehnikama svoga rada, tako i propagandisti moraju ovladati tehnikama izvođenja propagandnih akcija. Logičnim redom Mihailović obrađuje niz pitanja propagandnih tehnika: sredstva, propagandne poruke, spektar djelovanja, simboli, udarne riječi, leksika ratne propagande, uputstva, informatori i vodiči, pravila djelovanja, živa riječ, štampane poruke, fotografija, film, televizija. Autor istražuje i komentira načine funkcioniranja propagandnih poruka. Posebno pažnju poklanja navođenju primjera (ilustracija) uz svako pitanje, što ovaj dio knjige čini upečatljivim. Naročito je značajno analiziranje udarnih riječi, parola i simbola u propagandnoj poruci, kao i pravila rada u propagandnom djelovanju.

U petom, završnom dijelu knjige autor interpretira neke opće metode propagandnog djelovanja. Kao što su sadržaji poruka diferencirani raznim strukturama, tako su i metode različite u raznim situacijama i prema raznim objektima djelovanja. Skala metoda propagandnog djelovanja veoma je široka po svom karakteru i kreće se od metode podsticanja nostalgije do metoda zastrašivanja, »inspiranja mozga«, senzacionalizma. Pritom je u ovom planu analiza nekih tehnika metode zastrašivanja. Autor prikazuje da je metoda zastrašivanja postala mezaobilaznom ako se žele stvoriti poželjni psihološko-emocionalni efekti kod neprijatelja.

U knjizi se raspravlja i o mnogim drugim problemima (problemu prilagođavanja u ratu, organiziranoj i spontanoj propagandi, propagandi vojnih intervencija, pokušajima izazivanja defetizma itd). Raspravlja se i o aspektima korištenja religioznih osjećaja i glasila.

Ukratko, pred nama je djelo koje služi pažnju, jer problematizira pitanje o kojemu šira javnost ne zna mnogo. Prvo, Mihailović nam pomaže da cjelovitije i potpunije shvatimo propagandu kao sredstvo za ostvarivanje ciljeva ra-

ta. Ako, s jedne strane, imamo na umu činjenicu da je suvremeni rat totalan te i nezamisliv bez propagandnog djelovanja a, s druge strane, da bi svaki eventualni agresor na Jugoslaviju prvenstveno nastojao razbiti bratstvo i jedinstvo i spremnost njezinih naroda i narodnosti da brane nezavisnost, suverenitet, teritorijalni integritet i Ustavom utvrđeni društveni poredak upravo najviše propagandnim aktivnostima, sasvim je jasno kako je poželjno da svaki građanin shvati mjesto propagande u ostvarivanju ciljeva rata. Drugo, pred nama je knjiga u kojoj se na znanstvenoj osnovi raspravlja o propagandnoj djelatnosti, te kao takva može poslužiti svima koji u sistemu općenarodne obrane i društvene samozaštite, ali ne samo u njima, rade na organiziranju i provođenju propagandne djelatnosti.

Slavko Prijić

Recenzija

UDK 342 + 321

Miodrag Jovičić:

*Veliki ustavni sistemi —
elementi za jedno uporedno
ustavno pravo*

Beograd 1984.

Istraživanja u oblasti usporednoga ustavnog prava veoma su stara i već desetljećima, gotovo od Aristotela, zaokupljaju pažnju brojnih istraživača.

O značenju komparativnih istraživanja u oblasti ustavnog prava govori činjenica što u široj svjetskoj literaturi postoji niz zapaženih i sistematskih znanstvenih zahvata u tu problematiku. U našoj zemlji znanstvena zainteresiranost za ustavna uređenja drugih zemalja, odnosno za pojedine ustavne institucije ili druge aspekte ustavnog sistema datira od kraja prošlog stoljeća, iako u to doba ustavni sistemi još nisu dobili teorijska objašnjenja. Do znatno šireg interesiranja za proučavanja u oblasti usporednoga ustavnog prava dolazi između dva svjetska rata, paralelno s općim razvojem ustav-

no-pravne znanosti. Međutim, ozbiljniji istraživački zahvati u ovu kompleksnu problematiku i primjena usporedne metode u proučavanju ustavnopravnih pitanja pojavljuju se tek u socijalističkoj Jugoslaviji. To je rezultiralo brojnim radovima iz ove oblasti. Potrebno je, međutim, istaći da se u relativnom obilju jugoslavenske literature koja se odnosi na razne aspekte usporednoga ustavnog prava zapaža nedostatak odgovarajuće sistematske monografske obrade pojedinih sistema i empirijskih istraživanja, kao i karakteristika ustavnih sistema.

Upravo iz tih razloga najnovija knjiga Miodraga Jovičića *Veliki ustavni sistemi — elementi za jedno uporedno ustavno pravo* predstavlja nesumnjiv doprinos znanstvenom osvjetljavanju ove značajne problematike.

Činjenica što u svijetu danas postoji više od sto i pedeset suverenih država govori i o broju ustavnih sistema. A svaki ustavni sistem odlikuje se brojnim specifičnim obilježjima, zbog utjecaja niza faktora na uobličavanje njegove fizionomije (i načina funkcioniranja), oni se manje ili više razlikuju čak i onda kad su im normativna i institucionalna rješenja slična.

U uvodnom dijelu svoje studije autor najprije definira osnovne pojmove, izlaže predmet, cilj i metodu istraživanja. On određuje ustavni sistem kao »složen skup ustavnih načela i ustavnih institucija koji u osnovi određuju sistem vlasti u jednoj zemlji, odnose vlasti i društva i funkcioniranje vladavinskih mehanizama najšire uzeto« (str. 3.). Iako je ustav osnova na kojoj počiva ustavni sistem, na njegovo uobličavanje utječe i niz drugih faktora izvan ustava, tako da se ponekad ustavni sistem može bitno razlikovati od ustavno-pravnih rješenja zacrtanih u ustavnom dokumentu. U kontekstu tih razmatranja Jovičić sasvim ispravno promatra ustavni sistem kao podsistem političkog sistema, a to podrazumijeva da između njih postoje odnosi određene međuovisnosti. Takav pristup pridonio je da razmatranja o ustavnom sistemu u ovoj studiji dobiju i politološku dimenziju.

Jovičić je uzeo — između više od sto i pedeset postojećih ustavnih sistema — za predmet svoga istraživanja samo sedam, kvalificirajući ih »velikim«. Autor navodi tri osnovna kriterija kojima se rukovodio kada je određeni ustavnim sistema dao atribut »velikih ustavnih sistema«. Prvi kriterij bila bi veličina zemlje odnosno broj njezinih stanovnika, a u vezi s time i njezin značaj u suvreme-

nom svijetu. Ali, taj kriterij Jovičić ne smatra odlučujućim. Drugi kriterij sastoji se u značenju koji su ti sistemi svojim doprinosom, a prije svega idejama koje su u njihovim osnovama odnosno konkretnim institucijama, dali sveukupnom fondu usporednoga ustavnog prava i političkih institucija. Iako je taj doprinos različit kad je riječ o sedam proučavanih ustavnih sistema, autor im pridaje odlučujući značaj. Jovičić s pravom konstatira da postoje i drugi ustavni sistemi koje bi zbog njihove originalnosti mogli nazvati »velikim«, ali misli da je njihov doprinos komparativnome ustavnom pravu ipak objektivno manji od doprinosa sedam odabranih zemalja. I napokon, treći kriterij kojemu autor pridaje također prvorazredno značenje u procjenjivanju da li je neki ustavni sistem »velik«, odnosi se na utjecaj koji je određeni ustavni sistem izvršio ili vrši na uobličavanje ustavnih sistema drugih zemalja. Opredjeljujući se za te kriterije autor je koncentrirao svoju pažnju u ovome radu na četiri kapitalističke (Ujedinjeno Kraljevstvo, Sjedinjene Američke Države, Francusku i Švicarsku), dvije socijalističke (SSSR i NR Kinu) i jednu zemlju u razvoju (Indiju).

Polazeći od takve tematske orijentacije i primjene usporedne (komparativne) metode, autor je grupirao proučavanu materiju u dvije osnovne cjeline. U prvom dijelu, »Ustavni sistemi sedam zemalja«, on jezgrovito i sistematično izlaže pojedine odabrane ustavne sisteme i promatra ih kao zasebne cjeline. Na prvom mjestu izlaže ustavni sistem Ujedinjenog Kraljevstva, zatim, ustavne sisteme Sjedinjenih Američkih Država, Francuske, Švicarske, Sovjetskog Saveza, NR Kine i, napokon, Indije. Svakom od navedenih ustavnih sistema autor pristupa tako što najprije prikazuje njegov nastanak i razvoj; zatim izlaže glavne karakteristika ustava i traži njegova razvojno-genetička objašnjenja; a slijedi prikaz vrhovnih organa, nosilaca vlasti, teritorijalne organizacije države, političke partije, grupe za pritisak, javnog mnijenja, federalizma (u onim ustavnim sistemima gdje on postoji), lokalne samoupravne primjene oblika posredne i neposredne demokracije. U ovom dijelu rada autor ne uspoređuje pojedine ustavne sisteme. Ali, očigledno je da je njihovu razmatranju pristupio na istovjetan način (pri čemu je vodio računa o specifičnostima tih sistema), tj. unaprijed je odredio određene elemente na osnovi kojih želi osigurati usporedivost svih sistema. Tak-

vom monografskom obradom pojedinih ustavnih sistema dobiva se uvid u cjelinu proučavanog sistema, u njegove značajke i specifična obilježja.

Drugi dio studije, »Komparativna analiza sedam ustavnih sistema«, sadrži devet poglavlja u kojima su obrađeni svi najvažniji elementi odnosno karakteristike pojedinih sistema: (1) historijska, društveno-ekonomska i ideološko-politička uvjetovanost ustavnih sistema, (2) ustav, (3) oblici teritorijalnog organiziranja (federalizam, teritorijalna autonomija, lokalna samouprava), (4) centralni organi vlasti (status, organizacija, ovlaštenja, međusobni odnosi), (5) oblici posredne i neposredne demokracije, (6) ocjena ustavnosti, (7) političke partije, (8) utjecaj pojedinih ustavnih sistema, (9) razmatranja o »najboljem« ustavu. Autor uspoređuje bitne elemente pojedinih ustavnih sistema, utvrđuje postojeće sličnosti i razlike, analizira ih i izvodi odgovarajuće zaključke. Izvedene su i opće, sintetičke karakteristike proučavanih ustavnih sistema i ukazano je na njihova osnovna svojstva. Budući da je riječ o ustavnim sistemima čiji je doprinos usporednome ustavnom pravu bio među najznačajnijim, prikupljena je bogata empirijska građa na osnovi koje je moguće izvesti bitne društvene, političke i idejno-teorijske karakteristike ustavnih sistema.

Polazeći od značenja ustava za proučavanje ustavnog sistema, Jovičić je u trećem dijelu rada objavio važeće ustavne dokumente sedam sistema koji su u fokusu njegova istraživanja.

U posljednjem dijelu rada autor daje vrlo bogatu bibliografiju radova (knjiga i članaka) iz oblasti usporednoga ustavnog prava objavljenih u našoj zemlji na hrvatskome ili srpskome, makedonskom i slovenskom jeziku, dok je osnovna selektivna literatura stranih autora korištena u izradi ove studije dana u posebnim bilješkama na početku izlaganja o svakome ustavnom sistemu. Osim toga, u rad su uključeni bibliografski podaci prijevoda ustava drugih zemalja u nas, registar pojmova iz ustava, kao i registar pojmova i imena te sažetak rada na engleskome i ruskome jeziku.

Već smo spomenuli da je ovaj rad prvi zahvat u komparativnu analizu ustavnih sistema u nas. Veoma povoljan sud o studiji temelji se na uvjerenju da ona sadrži značajne doprinose znanstvenoj interpretaciji ove složene problematike. Uspoređivati ustavne sisteme veoma je složen i težak znanstveni posao. Razlike među pojedinim zemljama postaju sve iz-

raženije, tako da je snalaženje u toj različitosti sve teže, a uopćavanja su ponekad jedva moguća. Autor je uložio mnogo truda da što svestranije opiše i analizira pojedine reprezentante postojećih ustavnih sistema te da raščlani ključne elemente na osnovi analize kojih su moguća uspoređivanja pojedinih ustavnih sistema. Autor je dobro odabrao reprezentante ustavnih sistema s obzirom na utjecaj koji su oni doista izvršili ili vrše na uobličavanje fizionomije pojedinih ustavnih sistema u svijetu. To, naravno, ne znači da nije potrebno istraživati i druge ustavne sisteme, osobito one koji su desetljećima bili potiskivani iz fokusa znanstvenog istraživanja (primjerice, »latinoameričke«). Čini nam se, međutim, da je opasno unaprijed stvarati sheme kojima bi se mogla obuhvatiti sva raznolikost i bogatstvo jednog sistema. Isto tako, teško je odabrati one elemente sistema koje ćemo smatrati odlučujućim za komparativnu analizu. Među istraživačima u svijetu danas ne postoji jedinstven stav o općeprihvatljivome komparativnom modelu. Pojedini istraživači stvaraju komparativne modele u koje

uključuju različite elemente na osnovi kojih onda obavljaju usporedbe. Poznato je da jedan autor daje prednost jednima, a drugi nekim drugim elementima.

Radovi ovakve vrste u svjetskoj literaturi nastaju kao rezultat kolektivnih napora većeg broja istraživača. Realizacija ovog rada bila bi gotovo nemoguća da autor nije više godina izučavao suvremene ustavne i političke sisteme, što je podrazumijevalo i višegodišnje prikupljanje znanstvene građe i njezinu obradu. Kao rezultat toga i nastala je ova vrijedna i značajna studija koja predstavlja i poticaj za daljnje istraživačke zahvate u komparativnoj analizi ustavnih sistema. Kao što je autor sam istaknuo u uvodnom dijelu, u ovoj je studiji riječ samo o elementima za jedno Uspoređeno ustavno pravo. Ali i ovakvom vrstom istraživanja autor je popunio veliku prazninu u oblasti komparativnoga ustavnog prava u našoj sredini i stvorio veoma interesantno i značajno djelo koje će koristiti ne samo onima u kojih postoji znanstveni interes za ovu problematiku, nego može pobuditi i znatno širi interes.

Stefica Deren-Antoljak